

Սյունյաց երկիր

ՀԻՆԳՇԱԲԹԻ, 30 ՀՈՒՆԻՍԻ 2016Թ.
№ 20 (396)

www.syuniacyerkir.am

Մորուս
Շատաթյանին...
շնորհակալություն
ի խորոց սրե:
ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎՍԿ

Խոսք գնահատանքի, հպարտության ու խոնարհման

Ուրախությամբ ուզում եմ արձանագրել, որ անչափ կարեւոր ու շնորհակալ մի ավանդույթ է որդեգրել «Սյունյաց երկիր» թերթը՝ պարբերաբար լուսաբանել, մեծարել, սրբել պատմության փոշին ու այսօրվա սերնդին ներկայացնել Սյունյաց աշխարհի երեւելիներին՝ մեկ անգամ եւս հաստատելով նրանց ծանրակշիռ աշխատանքի արժեքը, աներեր ընթացքն ու անուրանալի ավանդը՝ ի շահ Հայաստանի:

Ամեն անգամ, երբ առիթ է ընձեռվում գնահատանքի խոսքեր հնչեցնելու, զգում եմ, որ այնքան էլ դյուրին առաքելություն չէ գնահատողի դերում լինելը, բայց... մեծ պատիվ է:

Սյունիքը՝ անառիկ, Սյունիքը՝ անկոտրուկ, Սյունիքը՝ չքնաղ, Սյունիքը՝ արարող, Սյունիքը՝ քանքարածին, համեմարածին: Ով-ով, բայց ես մի առանձնակի, ոչ երկրային սիրով եմ սիրում Սյունիքն ու նրա հետ կապված ամեն-ամեն ինչ:

Անհերքելի ճշմարտություն է, որ Սյունիքը, սյունեցին հպարտանալու իրավունք ունեն համծինս նշանավոր այրեր Նիկողայոս Աղոնցի ու Ակսել Բակունցի, Գուսան Աշոտի ու Համո Սահյանի, Սերո համագաղայանի... (թող ինձ ներեն բազում արժանիները, որոնց անունները չհիշատակեցի):

Թերեւս չէր խանգարի պատմական փոքր էքսկուրսը դեպի անցյալ՝ հայտնվել 20-րդ դարակազմին, հիշել, որ 1902թ. է լույս աշխարհ եկել եւ գիտության լուսավոր պսակով օժվել Մորուս Հասարթյանը: Ոչ ոք չէր կարող գուշակել, որ նա տարիներ անց դառնալու էր նշանավոր այր, այնքան նշանավոր, որ նոր խոսք էր ասելու գիտության եւ արվեստի բնագավառում, նոր քար էր դնելու հայրենական գիտության վեր խոյացող շենքի ճակատին:

Մորուս Հասարթյան... Ո՞ւմ մտքով կանցներ, որ այն հեռավոր 1902-ին Սյունյաց գեղատեսիլ վայրերից մեկում, Այրի գետի ափին ծվարած, աշխարհի քարտեզին չնշարվող մի գյուղում՝ Ախլաթյանում ծնված Մ.Հասարթյանը տարիներ հետո մեկնեց հռչակ էր բերելու հարազատ ուստանին, հնչեցնելու էր Սյունիք անունը, ստիպելու էր, որ աշխարհը սիրով, պատկառանքով արտաբերեր նաեւ Հայաստան, Մորուս Հասարթյան անունները:

Մորուս Հասարթյան... Պատմաբա՞ն, բանասե՞ր, հնագե՞տ, արվեստաբա՞ն... Դարձյալ զարմանալու պահն է՝

էջ 3

Նշանավոր սյունեցին, ականավոր պատմաբանն ու բանասերը

Խանգարական

արունակում ենք ներկայացնել Սյունյաց աշխարհի այն զավակներին, ովքեր սուրբ եւ բազմերանելի մարդու՝ Մաշտոցի՝ Սյունիք գալուց եւ տերունական մեր երկրամասը կրկին լուսավորելուց հետո դարեր ի վեր վառ պահեցին այդ լույսը:

Մեսրոպի ու նրա ընտրյալ աշակերտներ Բենիամինի ու Անանիայի հիմնադրած առաջին դպրոցները Սյունիքում այնքան զորավոր գտնվեցին, որ նրանց ճառագայթները, անգամ պատմության դժնդակ ժամանակներում, սփռվեցին ամբողջ Հայաստանով մեկ եւ յուրօրինակ կանթեղ եղան հայոց մեջ:

Խոսքը, նախեւառաջ, այդ դպրոցների մեծահամբավ ուսուցիչների եւ նույնքան համբավավոր աշակերտների մասին է, ապա եւ Սյունյաց (Շաղատի) վարդապետարանի ու Գլաձորի, Տաթևի համալսարանների անգուգական քերթողների մասին, ովքեր հայոց միտքը մի նոր աստիճանի բարձրացրին:

Խոսքը դրանց հաջորդած ժամանակների գրիչների ու ծաղկողների մասին է եւ, իհարկե, Սյունյաց մեծ

անապատի լուսավորիչների մասին:

Խոսքը, ի վերջո, գրողների ու բանաստեղծների, երաժիշտների ու գիտնականների, պատմաբանների ու բանասերների, նշանավոր զորավարների ու պետական գործիչների մի ամբողջ բույլի մասին է, որի արժանավոր ներկայացուցիչներին տեսնում ենք նաեւ 20-րդ դարում:

Ամենայն իմաստնությամբ ու կատարյալ գիտությամբ լի այդ երեւելիների շարքում է գիտության բարձունքներին հասած, իմացության լույսով պայծառացած մի անհատականություն, ուն անուն-ազգանունն է Մորուս Հասարթյան՝ հմտացած պատմագիտության, հնագիտության, մանկավարժության, բանասիրության եւ հատկապես սայաթնովագիտության մեջ:

«Սյունյաց երկիր» թերթի սույն համարը Մորուս Հասարթյանին հիշելու, նրա գիտական ժառանգությանը նորովի հաղորդվելու ու նրա պայծառ հիշատակի առջեւ խոնարհվելու քայլ է:

ՍՍՍԿԵԼ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

Համարի հովանավորներն են
Սյունիքի մարզի
Մուրեն Խաչատրյանը եւ
Սիսիանի Բաղդասարյանը
Աղասի Հակոբջանյանը:

Եջեր կենսագրությունից

Մորուս Չարաթյան. կյանքի ուղին

Անվանի պատմաբան-բանասեր, գիտության վաստակավոր գործիչ, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ Մորուս (Մարգար) Ստեփանի Չարաթյանը (1902—1979) ծնվել է Սիսիանի շրջանի Ախլաթյան գյուղում: Միջնակարգ կրթությունը ստացել է Բաքվում, ուր պրուլետարական միջավայրում զինվորագրվում է հեղափոխությանը՝ 1918-1921թթ. մասնակցում է Բաքվի կոմունայի, Զյուսիսային Կովկասի, ապա հայրենի Ջանգեզուրի քաղաքացիական կռիվներին: Հայաստանում սովետական կարգերի

հաստատումից հետո Չարաթյանը լծվում է հայրենիքի վերածնության գործին:

|| *Տակավին 1920-ական թվականների սկզբներին, Երևանի պետական համալսարանում ուսանելու տարիներին, նա միաժամանակ կոմերիտական, կուսակցական եւ դասախոսական աշխատանք էր կատարում Երևանում եւ հանրապե-*

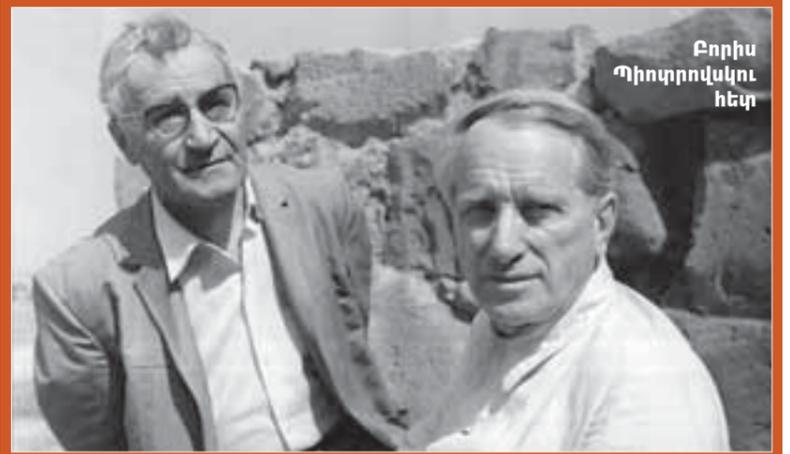
Մորուս Չարաթյանի պլանից

Հովհաննես Շիրազի հետ

Մարտիրոս Սարյանի հետ

Բորիս Պիոտրովսկու հետ

տության մի շարք շրջաններում:

1931-1932թթ. ասպիրանտական ուսումնառությունն անց է կացնում Լենինգրադում՝ Նիկողայոս Մառի եւ Հովսեփ Օրբելու ղեկավարությամբ:

Վերադառնալով Երևան՝ 1933թ. Մ.Չարաթյանն աշխատում է որպես պատմության եւ նյութական կուլտուրայի ինստիտուտի դիրեկտորի տեղակալ, 1934-36թթ. ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կուսակցության պատմության ինստիտուտի դիրեկտորի

տեղակալ, Հեղափոխության թանգարանի, ապա Մատենադարանի, իսկ 1964-1975թթ. Պատմության պետական թանգարանի դիրեկտոր:

Մ.Չարաթյանը շուրջ 50 տարի մանկավարժական ակտիվ գործունեություն ծավալեց Երևանի բանֆակում, կուսդպրոցում, պետական համալսարանում, Խ.Ա.բովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտում: Նա դասախոսի իր հմայիչ ու պատկերավոր խոսքով,

Էջ 4

Մորուս Չարաթյանի պլանից

Արգենտինահայ բանաստեղծուհի Ալիսիա Կիրակոսյանի հետ

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն I-ի հետ

Եվս մեկը Սյունյաց աշխարհի երեւելիներից

ՍՈՒՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Հայաստանի
Հանրապետության Սյունիքի
մարզպետ

Սյունիքում ամանց հիացումով ու երախտագիտությամբ ենք հիշում մեր լեռնաշխարհի բարի ծնունդ Մորուս Հասրաթյանին:

Նրան՝ իր գիտական ժառանգությամբ, այսօր էլ տեսնում ենք հայ ժողովրդի պատմության, հնագիտության, մանկավարժության, ճարտարապետության պատմության և բանասիրության ամենատարբեր ոլորտներում: Եվ, բարեբախտաբար, բազում հարցերի վերաբերյալ նրա ուսումնասիրությունները կամ հետազոտություններն ուշագրավ են, վերստին ընթերցելու և քննարկելու արժանի:

Բայց, անկեղծ լինեմ, առավել հետաքրքրությամբ ընթերցում եմ Սյունյաց աշխարհին նվիրված նրա գործերը և հատկապես «Ո՞րն է Մովսես Խորենացու ծննդավայրը», «Որտե՞ղ է թաղված Վարդան Մամիկոնյանը», «Սյունիքի բնակավայրերի պատմությունից», «Հնագիտական հետազոտությունները՝ մեր երկրամասի անցյալը վերծանող»:

Այդ ուսումնասիրություններում և հոդվածներում անկարելի է չտեսնել այն ջերմ ու անկեղծ սերը, որ կա հայրենի եզերքի՝ Սյունյաց աշխարհի համդեպ:

Սյուն կողմից՝ հնարավոր չէ Սյունիքի բազմադարյա պատմության մասին ամբողջական ու հավաստի խոսք ասել՝ առանց Մորուս Հասրաթյանի գիտական ժառանգության իմացության, ինչն արդեն իսկ վկայում է թողած հետազոծի մնայնության մասին:

Ուշադրության արժանի է մեր լեռնաշխարհի երկու՝ Սյունի և Սիսական անունների հասրաթյանական բացատրությունը՝ դրանով նշանավոր շատ պատմաբաններին հակադրվել:

Միշտ էլ հպարտացել եմ, որ իմ հայրենակիցը մեծ ու անկրկնելի է սայաթնովագիտության մեջ: Եվ նրա պատկառելի ներդրումը, ստուգապես, ոչ միայն Մորուս Հասրաթյանի, այլև հայ բանահյուսության ակնառու նվաճումներից է: Մորուս Հասրաթյանը յուրօրի-

ցակ մի կամուրջ էր (և շարունակում է այդպիսին մնալ) հայագիտության բազմերախտ մեծերին նոր սերնդին կապող, նրանց ազնիվ ավանդը նոր եկողներին փոխանցող: Նկատի ունեմ Մանուկ Աբեղյանին, Լեոյին, Նիկողայոս Մառին, Հրաչյա Աճառյանին, Հակոբ Մանանդյանին, Հովսեփ Օրբելուն, Արսեն Տերտերյանին: Նկատի ունեմ, անշուշտ, աշխարհահռչակ Նիկողայոս Աղոնցին, ում առաջադրած գիտական որոշ դրույթներ՝ հատկապես «Մարզպան Վասակը պատմաբանների դատաստանի առաջ» մեմագրությունում, նոր խորությամբ ուսումնասիրվեցին ու հիմնավորվեցին:

Տարեց սյունեցիները հիշում են, որ Մորուս Հասրաթյանը, հայրենի երկրամասում լինելիս, առաձեռնահատուկ վերաբերմունք էր ունենում մեր անցյալի ամեն մի հուշարձանի, խաչքարի հանդեպ և դրանցից յուրաքանչյուրն ընկալում էր իբրև շնչավոր ու ոգեղեն երեւույթ: Ամեն մի տապանաքարի, ավերակ մատուռի, վիմագիր հիշատակարանի, հնամյա տաճարի մեջ տեսնում էր հայ ստեղծագործ մտքի փայլատակունք, դարերի ոտնահետքն ու հեւքը... Եվ պատահական չէ ամենեւին, որ նրա մահվանից (1979թ.) տասնամյակներ անց նույնպես մեր պատմության բազում հիշատակներ, նյութական ու հոգեւոր մշակույթի շատ հուշարձաններ շարունակում ենք ծանաչել ըստ Մորուս Հասրաթյանի ներկայացրածի, այդ թվում՝ աստվածասկիզբ Ծիծեռնավանքը, Գորիսի և Սիսիանի, ինչպես և հանրապետության մի շարք տարածաշրջանների հուշարձաններ:

Ստացվել է այնպես, որ մինչև հիմա ըստ պատշաճի չի հավերժացվել ականավոր գիտնականի, մեծ սյունեցու հիշատակը: Մինչև հիմա նրա գիտական ժառանգությունն ամբողջապես չի դրվել ընթերցողի սեղանին: Այնպես որ անելիքներ ունենք այդ ուղղությամբ: Եւ առաջին քայլը, կարծում եմ, պետք է լինի Մորուս Հասրաթյանին նվիրված գիտաժողովի կազմակերպումը Սիսիանում, որի ընթացքում ցանկալի կլիներ ծանոթանալ նրա անտիպներին ևս:

Իսկ մինչ այդ խոնարհվենք բազմաշնորհ, ինքնատիպ ու լայնախոհ գիտնականի՝ Մորուս Հասրաթյան անընդգրկելի երեւույթի հիշատակի առջև և գոհությամբ մատուցենք Բարձրալիքին, որ Սյունյաց բարեբեր արգանդն այդպիսի անհատականություն է պարգևել հայ ժողովրդին:

Խոսք գնահատանքի, հպարտության ու խոնարհման

ԱՐԱՄ ԻՎԱՆԻՍՅԱՆ

Սիսիանի քաղաքապետ

Էջ 1 Այսքան տաղանդ, այսքան համճարեղություն մեկ մարդու մեջ՝ զուր չէ, որ նշանավոր մարդկանցից մեկը խիստ դիպուկ որակում է տվել քանքարավոր, տաղանդաշատ գիտնականին՝ «քայլող հանրագիտարան»:

Այո՛, նորին գերազանցություն բնությունն անչափ շռայլ է գտնվել ու մեկ անձի մեջ մեկտեղել է եւ՝ հանճարեղ պատմաբանին, եւ՝ տաղանդավոր բանասերին, եւ՝ պրպտուն մտքի տեր մնագետին...

Անուրանալի է Մ.Հասրաթյանի ավանդը Հայաստանի պատմության, ճարտարապետության, հնագիտության բնագավառներին վերաբերող ուսումնասիրությունների ոլորտում: Նա ակտիվ մասնակցություն է ունեցել, իր արժանի լուսնաներդրել կոլեկտիվ աշխատությունների ստեղծման գործում, իսկ դասախոսական բեղուն գրիչը կրթել ու դաստիարակել է բազում սերունդների (երանի՛ նրան, ով աշակերտել է մեծանուն գիտնականին):

Մնայուն ու հարուստ է Մ.Հասրաթյանի գիտական ժառանգությունը, որն, անշուշտ, պիտի շարունակի կարկաչել հանց հայրենի պարպաջուռն աղբյուր ու շարունակի սնել անվանի գիտնականի հուռթի «այգին»՝ հետետորդներին մղելով նորանոր սխրանքների, հայտնագործությունների՝ ի փառս Հայաստան-հայրենիքի գիտական մտքի:

Ամասելի հպարտությամբ եմ համակված, քանի որ նվիրյալ մտավորականի հայրենակիցը լինելու պատիվն ունեմ, որ նույն հող ու ջրի, սար ու ձորի, հանդ ու արտի ծնունդն ենք...

Ըստ իս՝ յուրաքանչյուր մահկանացուի պատիվ կբերեր ժամանակակիցը լինելու Մ.Հասրաթյանի, երեւի դա է պատճառը, որ տարիներն անգամ չեն խամրեցրել մեր այն մեծերի հիշողությունը, ովքեր ավանդաբար միմյանց են փոխանցել համ ու հոտով գրույցները, հաճելի հիշողությունները Մ.Հասրաթյան-անհատի շռայլ հոգու, մարդասիրության, անմիջականության մասին, որոնք էլ հասել են մեզ ու... «պարտադրել» հպարտանալ, հիանալ...

Չեմ զլանա նորից ու նորից բարձրաձայնել, որ սիրով եմ բազմավաստակ գիտնականի մասին հնչեցնում հիացքի, խոնարհման, ակնածանքի, երախտագիտության ջերմ, բարի, արժանի խոսքեր, ու հերթական անգամ փորձում հպարտանալ, հպարտանալ քաղաքացու, հայրենակցի իրավունքով, քանզի Մորուս Հասրաթյան մտավորականն իր ողջ գիտակցական կյանքն ամենացորդ նվիրել է գիտությանը՝ շաղախելով այն հոգու անհատուն ջերմությունը նվիրումի, տաղանդի, լույսի ու սիրո ամուր շաղախով:

Մարդ-անհատի գնահատման չափանիշները, անշուշտ, նույնն են բոլոր ժամանակներում, բայց կարեւորն այն է, որ նվիրական գործը լինի ազգագուտ, հայրենանվեր, ծառայի այն երկրին, որի ծոցից դուրս ես եկել, նպաստ բերի այն ժողովրդին, ում սիրում ես բացառիկ սիրով:

Ամերկբա, այդպիսին է բազմավաստակ գիտնականը, սիրված ու հարգված սյունեցին, հռչակավոր հայը՝ Մորուս Հասրաթյանը, ում մասին մեծագույն սիրով փորձեցի հայտնել անեղծ կարծիք, կիսվել անկեղծ խոհերով, գնահատանքի, հպարտության ու խոնարհման խոսքերի «բույլով» վարակել մաե «Սյունյաց երկիր» թերթի ընթերցողներին և... ոչ միայն...

Սիսիան

Երախտագիտություն

Եջեր կենսագրությունից

Մորուս Հասարթյան. Կյանքի ուղին

Եջ 2 Ներիտասարդության հետ կապվելու բնատուր ձիրքով կրթել ու դաստիարակել է հազարավոր սաներ, որոնցից շատերը նշանավոր գիտնականներ են մանկավարժներ են, կուսակցական ու պետական աչքի ընկնող գործիչներ: Մ.Հասարթյանն իր գիտակցական կյանքի 50 տարիները միաժամանակ նվիրել է գիտական աշխատանքի: Լայն ու բազմակողմանի են եղել նրա գիտական հետաքրքրությունները: Բազմաշնորհ ունակությունները հնարավորություն են տվել նրան ընդգրկելու հայագիտության գրեթե բոլոր հիմնական մարզերը՝ հայ ժողովրդի հին, միջնադարյան և նոր շրջանի պատմությունը, հնագիտությունը, բանասիրությունը, ճարտարապետությունը և մշակույթի այլ բնագավառներ: Գիտական իր նախասիրած հարցերը Հասարթյանը քննարկել է պատմական լայն հետնախորքի վրա ամբողջ խորությամբ ու կուռ տրամաբանությամբ: Նա հայագիտության ավագ սերնդի իր ուսուցիչների՝ Ն.Մամի, Զ.Օրբելու, Զ.Մանանդյանի, Ս.Աբեղյանի, Զ.Աճառյանի և մյուսների արժանավոր աշակերտն էր, երիտասարդ սերնդի հետ նրանց կապող կամուրջը, հայագիտության այդ մեծերի գիտական ավանդները կրտսերներին փոխանցողը:

Մնայուն է Մ.Հասարթյանի վաստակը սայաթնովագիտության մեջ: Նա հայ ընթերցողին ներկայացրեց մեծ բանաստեղծի վրացերեն ու ադրբեջաներեն խաղերը: Եվ այդ խնդիրը իրականացրեց այնպիսի մակարդակով, այնքան հարազատ Սայաթ-Նովայի լեզվին ու ոճին, որ, ինչպես նշել է Պարույր Սեւակը, «վրացերենից ու ադրբեջաներենից կատարած թարգմանությունները նույնիսկ բազմափորձ ընթերցողի մեջ այն պատրանքն են ստեղ-

ծում, թե դրանք թարգմանություններ չեն, այլ նորահայտ խաղեր»:

Անվանի գիտնականը միաժամանակ Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունների նոր վերլուծություններով ու մեկնաբանություններով, գիտաբնական պրպտումներով ու հայտնաբերումներով վերականգնեց կամ ճշգրտեց բանաստեղծական-տեքստաբանական շատ միավորներ:

Մ.Հասարթյանը Հայաստանում հեղափոխական շարժումների և կոմունիստական կուսակցության պատմության առաջին հետազոտողներից էր: 1930-ական թվականներին նա Մ.Բակուրյան ստորագրությամբ տպագրում է «Փաստաթղթեր Մայիսյան ապստամբության վերաբերյալ», «Դաշնակցությունը և ֆրանսիական հրամանատարությունը», «Հայաստանի Մայիսյան ապստամբությունը և հակահեղափոխությունը» ուսումնասիրությունները: Կազմում ու հրատարակում է Սուրեն Սպանդարյանի հոդվածների, փաստաթղթերի և նամակների ժողովածուն:

|| *Մ.Հասարթյանը հայ ժողովրդի պատմության առաջին ձեռնարկի ստեղծողներից ու հեղինակներից է: Նա հայ պատմագրության մեջ առաջիններից մեկը ցույց տվեց, որ ֆեոդալական հարաբերությունների դեգրադացիայի ժամանակաշրջանում՝ ուշ միջնադարում, հայ ժողովրդի պատմության առանցքը, նրա բնորոշ գիծը եղել են ազատագրական շարժումներն ու ոգորումները:*

Նա ուսումնասիրեց Հայաստանի հնագույն հուշարձանները:

Մորուս Հասարթյանի տոհմածառը

րից մեկը՝ Ծիծեռնավանքի եռանավ բազիլիկան, բացահայտեց նրա դերն ու նշանակությունը հայ ճարտարապետության մեջ: Դրան հետևեցին Ավանի տաճարի, Սիսիանի շրջանի մի շարք հուշարձանների ու հնագիտական վայրերի ուսումնասիրությունները: Հայ ճարտարապետության պատմության ասպարեզում նրա երկարամյա աշխատանքների հանրագումարը եղավ Վ.Հարությունյանի հեղինակակցությամբ 1975թ. Բեյրութում լույս տեսած «Հայկական հուշարձանները նախապատմական շրջանից

Գիտության և կրթության օջախները, որտեղ աշխատել է Մորուս Հասարթյանը

Պատմության պետական թանգարան

Խ.Աբովյանի անվան մանկավարժական համալսարան

Հայկազյան թուղթ (Բեյրութ)

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա

Երևանի պետական համալսարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

մինչև 17-րդ դ.» մեծադիր հատորը՝ հայերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն: Մ.Հասարթյանը մեկն էր այն քչերից, որ իր հարուստ գիտելիքները ի սպաս դրեց նաև սփյուռքահայությանը: Բեյրութի Հայկազյան թուղթի իրավերով նա 1965-1966թթ. գործուղվեց Լիբանան, դասախոսություններ կարդաց կրթական ու մշակութային հաստատություններում, սատար եղավ հայագիտական բարձր կուրսերի կազմակերպմանն ու երիտասարդ հայագետների պատրաստմանը, հայրենիքի և սփյուռքի գիտամշակութային կապերի ամրապնդմանը: Նա մայր հայրենիքի գիտական նվիրակի դեր կատարեց այնտեղ:

«Քայլող հանրագիտարան» ճանաչում ունեցող Մ.Հասարթյանին հաճախ կոչում էին նաև «Բանավոր գիտնական», նկատի ունենալով հիմնականում հրապարակային ելույթներով իր բազմակողմանի գիտելիքները գիտական հասարակությանը ներկայացնելու նրա նախասիրությունը: Սակայն բազմամյա գիտամանկավարժական գործունեության ընթացքում Մ.Հասարթյանը գրել է բազմաթիվ պատմաբանասիրական աշխատանքներ, որոնց միայն մի մասն է հրատարակվել, իսկ մեծ մասը մնացել է անտիպ՝ նրա անձնական արխիվում: **ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 1985թ.**

Մարենագիտություն

1928 1920թ. մայիսին Երևանի ցուցերը Հայաստանում (պատմական թուղթի ակնարկ, հատված անտիպ աշխատությունից): «Խորհրդային Հայաստան», 1928, 10 մայիսի:

1931 Պոլոլետարական հեղափոխության արխիվից: Փաստաթղթեր Մայիսյան ապստամբության վերաբերյալ: «Նոր ուղի», 1931, գիրք երկրորդ, էջ 127-134 (ստորագրված է Մ.Բակուրյան):
Դաշնակցությունը եւ բրիտանական հրամանատարությունը: «Նոր ուղի», 1931, գիրք երրորդ, էջ 104-115, գիրք հինգերորդ, էջ 142-152 (ստորագրված է Մ.Բակուրյան):
Դաշնակցությունը եւ ֆրանսիական հրամանատարությունը: «Նոր ուղի», 1931, գիրք չորրորդ, էջ 84-97 (ստորագրված է Մ.Բակուրյան):

1932 Հայաստանի Մայիսյան ապստամբությունը եւ հակահեղափոխությունը: «Նոր ուղի», 1932, գիրք երկրորդ, էջ 194-223:

1935 Ծրագրի նախագիծ. 1. Հայաստանի պատմության հնագույն շրջանից մինչև XVIII դարի վերջը, 2. Անդրկովկասի եւ Հայաստանի պատմություն (XVIII-XX դարեր), Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1933: Կազմեցին Մ.Հարսրաթյան, Յ.Հարությունյան:

1936 Սուրեն Սպանդարյանը երիտասարդ սերնդի դաստիարակության մասին: «Խորհրդային մանկավարժ», 1936, N 5-6, էջ 37-42 (ստորագրված է Մ.Բ.):

1939 Ս.Սպանդարյան (Տիմոֆեյ): Հողվածներ, նամակներ, փաստաթղթեր: Պետհրատ, Երևան, 1939, 447 էջ:

1943 Սայաթ-Նովայի հայերեն մի քանի խաղերի մասին: «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ, հաս. գիտ., 1943, N 3, էջ 23-44:

1944 (Գրախոսություն): Սայաթ-Նովայի տաղերը: - Ներածական հոդվածով, լեզվի ուսումնասիրությամբ, բառարանով եւ այլ հոդվածներով, - աշխատասիրեց պրոֆ. Ռ.Աբրահամյան, տպարան «Սողեռն», Թեհրան, 1943: «Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ, հաս. գիտ.», 1944, N 6-7, էջ 147-175:

1945 Սայաթ-Նովա: Խաղերի ժողովածու: Երևան, 1945, 215 էջ:
Бэйжук халг шаири. «Коммунист», Баку, 1945, 8 сентября.

1948 Жизнь и творчество Саят-Новы в новом освещении. АН Арм ССР и АН Груз. ССР, Совместная научная сессия отделений общественных наук в Тбилиси и Ереване 22-30. V. 1948г., Тезисы докладов, Тбилиси-Ереван, 1948, с. 48-49.

1951 Հայ ժողովրդի պատմություն: Առաջին մաս, խմբագրությամբ Բ.Ն.Առաքելյանի եւ Ա.Ռ. Հովհաննիսյանի (Բ.Ն.Առաքելյանի, Ս.Տ.Երեմյանի, Ա.Ռ. Հովհաննիսյանի, Գ.Գ. Միքայելյանի եւ Բ.Բ. Պիտրովսկու հեղինակակցությամբ): Հայաստան, Երևան, 1951, 345 էջ:
История армянского народа. Часть первая. Под редакцией Б.Н.Аракеяна и А.Р.Ионниисяна (совместно с Б.Н.Аракеяном, С.Т.Еремяном, А.Р.Ионниисяном, Г.Г.Микаеляном, Б.Б.Пиотровским). Айпетрат, Ереван, 1951, 291 стр..
Նախնադարյան-համայնական եւ ստրկատիրական հասարակությունների պատմության մի քանի հարցերը Ի.Վ.Ստալինի երկերի լույսի տակ: Երեւանի Խ.Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտ, «Գիտական աշխատությունների ժողովածու», 1951, N3, էջ 57-96:

1952 Լոր գյուղի դամբարանը (1950թ. Միսիանի հնագիտական էքսպեդիցիայի արդյունքներից): «Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ,

հաս. գիտ.», 1952, N 1, էջ 99-105:

1955 Армения в конце XV в. начале XVII в. В кн.: Очерки истории СССР. Период феодализма. Конец XV в. – начало XVII в. Изд-во АН СССР, М., 1955, с. 847-859. Саят-Нова, Большая Советская Энциклопедия, Второе издание, т. 38, М., 1955, с. 171.

1956 Հայ ժողովրդի պատմություն: Առաջին մաս: Ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար: Խմբագրությամբ Մ.Ս.Հասարաթյանի, Բ.Ն.Առաքելյանի, Ս.Տ.Երեմյանի (Ս.Տ. Երեմյանի, Բ.Ն.Առաքելյանի, Գ.Գ.Միքայելյանի, Ա.Ռ.Հովհաննիսյանի, Բ.Բ.Պիտրովսկու հեղինակակցությամբ): Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի տպարան, Երևան, 1956, 424 էջ:
История армянского народа. Часть первая. Под редакцией М.С. Асратяна, Б.Н. Аракеяна, С.Т.Еремяна (совместно с Б.Н. Аракеяном, С.Т. Еремяном, А.Р. Ионниисяном, Г.Г.Микаеляном, Б.Б.Пиотровским), Армучпедгиз, Ереван, 1956, 291 стр..

1957 Вагифин намә'лум шеирләри - «Әдәби Эрмәнистан» Мәчмүә, Ереван, 1957, с. 253-271.

1959 Սայաթ-Նովա: Հայերեն, վրացերեն եւ արդբեջաներեն խաղերի ժողովածու: Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1959, 317 էջ:

1960 Խ.Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտի 25 տարին: «Սովետական մանկավարժ», 1960, N1, էջ 9-16:

1962 Հաղթանակած անմահություն (Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակի առթիվ), «Բանվոր», Լենինական, 1962, մայիսի 26, N123:

1963 Սայաթ-Նովա: Հայերեն, վրացերեն, արդբեջաներեն խաղերի ժողովածու: Երևան, Հայաստան, 1963, 347 էջ:
Սայաթ-Նովա: Երեւանի Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտ: «Գիտական աշխատությունների ժողովածու», Երևան, 1963, էջ 5-51:

Սայաթ-Նովայի դավթարը: «Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ հաս. գիտ.», 1963, N10, էջ 3-32, N11, էջ 3-22:
Սայաթ-Նովա (ծննդյան 250-ամյակի առթիվ): «Սովետական Հայաստան», 1963, N 10, էջ 1-6:
Загафгазиза халгларынын бэйжук шаири «Әдәби Эрмәнистан», Мазмүә, Бешинчи китаб, Ереван, 1963, с. 294-309.
Пешхэбэр. «Сайат Нова, шьер», Ереван, 1963.
Денгбеже шмаэте. Рйа тэээ, 1963, N 42, 47, 53.

1964 «Թորամանյանի թղթերը» (Թ.Թորամանյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), «Երեւոյան Երեւան», 27 մարտի, 1964:

1966 Երկու խոսք (Ա.Հ.Մուրադյան, «Էջեր Հայաստանի կոմերիտիության անցյալից», Երևան, 1966, էջ 3-5):

1967 Որտե՞ղ է թաղված Վարդան Մամիկոնյանը: «Հայրենիքի ծայր», 1967, 16, 23 օգոստոսի:
Նույնը՝ «Ջանասեր», Բեյրութ, 1968, N 4, էջ 90-92:

1968 Երեւոյան-Երեւան: «Հայրենիքի ծայր», 1968, 6, 13, 27 նոյեմբերի, 4 դեկտեմբերի: Նույնը՝ «Յառաջ», Բեյրութ, 1968, N 4-6: Սյունիքի տեղանունները: «Որոտան», 1968, 8, 13, 18 հունիսի: Միշտ խստաբարո, ազնիվ ու շիտակ (Հակոբ Մանանդյանի ծննդյան 95-րդ տարեկիցի առթիվ): «Երեւոյան Երեւան», 1968, 23

նոյեմբերի:

1969 Ո՞րն է Սովսետ խորեմացու ծննդավայրը: «Լրաբեր հաս. գիտ., ՀՍՍՌ ԳԱ», Երևան, 1969, N12, էջ 81-90: Ὑδάαόι ε-Αδαάαι ó 2750 εάο: «Αδι άί έύ ηάαι άί ύ», 1969, N 6-7, η. 2-17.
Նույնը՝ անգլերեն՝ Erebuni-Yerevan is 2750 Years Old: «Armenian today», 1969, N6-7, p.2-17.

1970 Հայ ճարտարապետական գոհարներ: «Հայրենիքի ծայր», 1970, 1, 8, 15, 22 հուլիսի:

1971 Մի քանի տող Սյունիքի մասին: «Որոտան», 1971, 23, 26 հունվարի, 2, 4, 25 փետրվարի:

1972 Հայաստանի պատմության պետական բանգարանը (հիմնադրման 50-ամյակի առթիվ): «Սովետական Հայաստան», 1972, , N12, էջ 32-34:
Ուսանողական պարբերաբերթ «Պատանեկան խօսնակ»-ի խմբագրութեան: «Պատանեկան խօսնակ», Բեյրութ, 1972, N1, էջ 5-7:
Մանգաղաբե (ծիծառ, մաքալուկ): «Պիոներ», 1972, , N9, էջ 17-18 (ստորագրված է Մ.Ս.Մանուկյան):
Հայ մարքսիստական պատմագրության հսկան (Ա.Գ.Հովհաննիսյանի հիշատակին): «Երեւոյան Երեւան», 1972, 4 հուլիսի:

1975 Հայաստանի հուշարձաններ, Բեյրութ, 1975, էջ 264 (հեղինակակից Վ.Հարությունյան): Տեքստը զուգահեռ հայերեն , անգլերեն եւ ֆրանսերեն լեզուներով:
Հայաստանի հուշարձաններ, «Սփիւռք», Բեյրութ, 1975, հունիսի 22, , N 22:

1977 Օրհնվի ծնունդը (անխառն իրական պատկեր): «Սովետական գրականություն», 1977, N10, էջ 91-98 (ստորագրված է Մարգար Մ.Մանուկյան):

1978 Պատմաբանի վաստակը (Ս.Երեմյանի 70-ամյակը): «Հայրենիքի ծայր», 1978, 31 մայիսի, (Վ.Պարսամյանի հեղինակակցությամբ):
Ատտիկ-Հատիկ: «Սփիւռք», Բեյրութ, 1978, 19 փետրվարի (ստորագրված է Մարգար Մանուկյան):
Մոխիրս կը տանք: «Սփիւռք», Բեյրութ, 1978, 19 մարտի (ստորագրված է Մարգար Մանուկյան):

1979 Պատմական Իրանը եւ Հայաստանը: «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Բեյրութ, 1979, հատոր Է, էջ 9-33:
Պրոֆ. Ա.Գ.Աբրահամյանի հոդվածի առթիվ (Սայաթ-Նովայի «Այբբեբանը» խաղի ծածկագրության վերծանությունը): «Պատմաբանասիրական հանդես», 1979, N 3, էջ 212-213:

1980 Ծիծեռնավանք: «Պատմաբանասիրական հանդես», 1980, N 2, էջ 39-58:
Քար՝ հայանշան, հայագիր: «Պիոներ», 1980, N 11, էջ 26-27:

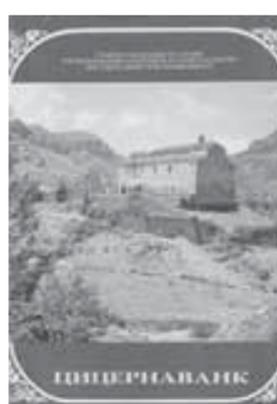
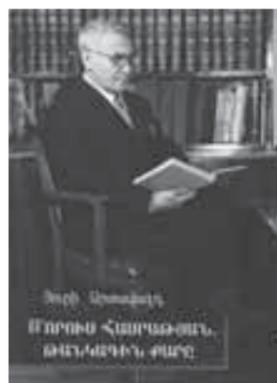
1990 Цитернаванк, Москва, 1990, 15 ст. Tsitsemavank, Moscow, 1990, 17 p..

1994 Թաթուլի բազուկը «Պատանեկան արձագանք», Բեյրութ, 1994, N9, էջ 212-215:

1995 Երեք հարկանի հայի ընտանիք, «Պատանեկան արձագանք», Բեյրութ, 1995, N4-5, էջ 80-82: Ուզողը, «Ջանասեր», Բեյրութ, 1995, N1, էջ 111-113:
Պատմական Իրանը եւ Հայաստանը, «Ջանասեր», Բեյրութ, 1995, N2, էջ 48-53, N3, էջ 86-89:
Հողվածների ժողովածու, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի երախտավորներ, N1, Երևան, 1995, 150 էջ:

Պատմական Իրանը եւ Հայաստանը, «Գարուն», Երևան, 1980, N11, էջ 74-82:

1998 Եղիշե Չարեմց, «Ջանասեր», Բեյրութ, 1998, N1, էջ 23-25, N2-3, էջ 72-74, N5-6, էջ 153-155:

Յակոբ Մանանդեան, «Ջանասեր», Բեյրութ, 1998, N10-11, էջ 294-297, Թորոս Թորոսյան, «Ջանասեր», Բեյրութ, 1998, N12, էջ 335-338:

2000 Իրանն ու Հայաստանը (պարսկերեն), «Ապագա», հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես, Թեհրան, 2000, N 1-2 (16-17), էջ 6-17:

2005 Թորոս Թորոսյան, «Ժամանակակիցները Թորոս Թորոսյանի մասին», Երևան, 2005, էջ 325-330:

2007 Յուշաբեկորներ եւ արձակ էջեր, Բեյրութ, 2007, 160 էջ:

Մայաթ-Նովան հիշատակը

Հ. Ռուսկյան, «Մայաթ-Նովա» (1960, Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան)

Նորացած Մայաթ-Նովան

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿ

Արևմուտքի բազմալեզու և բազմահարուստ գրականությանը ծանոթ չէ այնպիսի երեւոյթ, որպիսին Մայաթ-Նովան է: Միայն Արեւելքի շռայլ բնության քմայքը կարող էր հալեայից եկած պանդուխտ Կարապետի և հավաքարցի Սառայի հարկի տակ, կիսաճորտ ընտանիքում, ծնել մի սովորական մանուկ, որ պիտի շարք բաներով դառնար արտասովոր և այդպիսին մար դարերի մեջ:

Եվ իրոք, պատանի Արուսիկան օժտված էր այնպիսի ունակություններով, որոնք նշանավոր կարող էին դարձնել առնվազն վեց երջանիկ մարդու-մեկին՝ կախարհ երգիչ, մյուսին՝ ականավոր նվագարար,

երրորդին՝ մեծաքանքար երգաստեղծ-կոմպոզիտոր, իսկ մնացած երեքին՝ այնպիսի սքանչելի բանաստեղծ, որոնցից յուրաքանչյուրը պիտի հպարտություն պատճառներ այն ժողովրդին, որի լեզվով բանաստեղծելիս պիտի լիներ: Եվ ահա շնորհների այսպիսի մի բազմազանություն Արեւելքի շքեղ բնությունը պարգևեւ էր մեկ սրտի, կապել մեկ անվան, որը պատանության տարիներին հնչում էր «Արուսիկա», իսկ հետո և առհավետ՝ «Մայաթ-Նովա»-ի բերել խորհրդանիշ այն բացառիկ երեւոյթի, երբ միեւնույն անձը երեք ժողովրդի պատմության մեջ է մտնում որպես մեծ երգիչ, որպես նվագարար, որպես կոմպոզիտոր և որպես հանճարեղ բանաստեղծ:

Այսպես պատահեց նաև Մայաթ-Նովային. բովանդակ Անդրկովկասի հանրահայտնի երգիչ-բանաստեղծը մոտավորապես կես դար պիտի հաշտվեր իր անվան ու հիշատակի փոշեպատմանը, մինչև որ վերածնվեր՝ ավելի քան 100 տարի սրանից առաջ, 1852թ.:

Ժամանակի անիրավությունից մեծիմ ազատելու համար նույնպես մեծ պետք է լինել: Արախիսն էր Գեւորգ Ավերդյանը՝ Մայաթ-Նովայի վերածննդի «կնքահայրը»: Իր ժամանակին նա նշանավոր էր իբրև բժիշկ, այնինչ բախտն ուրիշ վիճակ էր պահել նրան. Մայաթ-Նովայի խաղերի անդրանիկ ժողովածուի լույս ընծայմամբ և այնուհետև Ավերդյանը պսակվեց հայագետ-բանաստեղծի, աղբյուրագետի, աշխարհաբարի մեծ գիտակի ու ջատագո-

վի համբավով: Ավելին. նա, որ կյանքում ոչ մի ոտանավոր չի տպել, անկասկած նաև բանաստեղծ էր, նուրբ, տաղանդավոր և հմուտ բանաստեղծ, քանի որ միայն բանաստեղծ-գիտնականը կարող էր ի կատար ածել մի այնպիսի դժվարագույն խնդիր, որպիսին Մայաթ-Նովայի երգերի հրատարակումն էր:

Եվ հիրավի, մոտավորապես մեկ 100-ամյակ շարունակվեց գործել սայաթնովագիտությունը, գործեց չորս-հինգ լեզվով, քիչ բացեր չլրացրեց, սակավ էջեր չսրբագրեց, սակայն Գ. Ավերդյանի գործը, ընդհանուր առմամբ, մնաց անգերազանց: Այսպես՝ Մայաթ-Նովան, ավելի ճիշտ՝ նրա հայերեն խաղերը, Գ. Ավերդյանից հետո հրատարակվեց ևս 10 անգամ, մինչև որ 1945թ. գրախանութների ցուցափեղկերը պայծառացան Մայաթ-Նովայի նոր ժողովածուով: Անփորձ ընթերցողին թերեւս դա մի հերթական վերահրատարակություն թվար: Բայց դա մի սուկական վերահրատարակություն չէր, այլ մի իսկական երեւոյթ սայաթնովագիտության մեջ, մի երեւոյթ, որի նախատիպը Գ. Ավերդյանն էր տվել և որը նույնպիսի մի սխրանք էր:

Ժողովածուն սկսվում էր «Կազմողի կողմից» հակիրճ առաջաբանով, որտեղ կազմողը՝ Մ. Հասրաթյանը, անձնուրացության հասնող համեստությամբ չոր ու ցամաք շարադրում էր իր բանասիրական բազմամյա աշխատանքի արգասիքը:

Եղան գրախոսականներ, սովորական գրախոսականներ, այնինչ գրախոսման առարկան արտասովոր էր: Օրերս ցուցափեղկերում նորից երևաց Մայաթ-Նովան՝ կրկին Մ. Հասրաթյանի աշխատասիրությամբ: Վերստին, հավանաբար, կգրվեն գրախոսություններ: Սովորական գրախոսություններ, ինչպես այս մեկը: Բայց ժամանակն է, որ սովորական գրախոսություններից ծայր առնի այն լուրջ, գիտական և ջերմ խոսակցությունը, որ պարտավոր է արժանին մատուցել Մ. Հասրաթյանի բազմամյա աշխատանքին: Մեր հին, բայց և միշտ սիրելի, մեր անձեռոյա, բայց և տո-

նական, մեր ծանոթ, բայց և անգուգական Մայաթ-Նովան Հասրաթյանի շնորհիվ բոլորովին նորացել է: Նորացել է, բայց ոչնչով չի դարձել անճանաչելի: Եվ հենց այստեղ է Մ. Հասրաթյանի մեծ վաստակն ու անվերապահ հաջողությունը:

Մայաթ-Նովայի բազմանիստ տաղանդը սայաթնովագետից պարզապես պահանջում է նույնպես բազմաշնորհություն: Բազմակողմանիորեն օժտված այդպիսի մարդ է Մ. Հասրաթյանը: Իր գործն ի կատար ածելու համար աշակերտել է հենց իրեն՝ Մայաթ-Նովային. նրա օրինակով Մ. Հասրաթյանը տիրապետել է Մայաթ-Նովայի հայերենին՝ Թիֆլիսի բարբառին, վրացերենին, աղբյուրագետներին, ըստ որում ոչ այն չափով, որչափով կարող է գոհանալ գիտնականը: Այդ չափով նա ուսումնասիրել է, օրինակ, պարսկերենն և արաբերենը: Եվ այն, ինչ պակասում էր Գ. Ավերդյանին, բնությունը չի գլացել Մ. Հասրաթյանին. նա ոչ միայն խառնվածքով է բանաստեղծ, այլև իրականում, և այդ օժտվածությանն է պարտական հայ ընթերցողն իր այն երջանկության համար, որ նրան տարբերում է վրաց ու աղբյուրագետի ընթերցողից. մինչև նրանք ստիպված են գոհանալ միայն իրենց Մայաթ-Նովայից (չհաշված հատ ու կենտ, հաջող ու անհաջող թարգմանությունները), հայ ընթերցողն մեկընդմիշտ իր տունն ու սիրտն է ընդունել նաև նրանց Մայաթ-Նովային՝ վրաց և աղբյուրագետական մեծ բանաստեղծին:

Եվ իսկապես. վրացերենից ու աղբյուրագետներից կատարած թարգմանությունները նույնիսկ բազմափորձ ընթերցողի մեջ այն պատրանքն են ստեղծում, թե դրանք թարգմանություններ չեն, այլ նորահայտ խաղեր: Անկասկած այս հարցում որոշիչ նշանակություն ունի Մ. Հասրաթյանի բանաստեղծելու շնորհքը, ինչպես և նրա մեծ հմտությունն արեւելյան պոեզիայի տաղաչափությանը, կանոններին ու գաղտնիքներին: Բայց դժվար թե Մ. Հասրաթյանը հասներ նմանօրինակ հաջողության, եթե պարզած չլիներ ևս մի «գաղտ-

Մայրաքաղաքի թոռան, ծոռների հետ՝ բանաստեղծի գերեզմանի մոտ

հայերեն 11-րդ և վրացերեն 6, 7, 10-րդ, արդր. 33-րդ խաղերի ծանոթագրությունները: Անվիճելի կարելի է համարել այն, որ երգչի անհասանելի «թագավոր» յարի անունը եղել է Աննա, բայց մի՞թե պալատական շրջապատում /Թելավում կամ Թիֆլիսում/ չէր կարող լինել մի ուրիշ Աննա եւս, թեկուզ կրկին թագավորական բազմանդամ ընտանիքից, որի գոյությունը ավելի հավանական կդարձներ երգչի հանդուզն սիրո վերսիսան: Այս հարցը մնում է չլուծված»:

Այսպես են գրում, երբ դրանից ուղիղ 18 տարի առաջ, 1945 թվականին, ռուսերեն հատուկ ուսումնասիրություն էի գրել /դեռես անտիպ/ մեզ զբաղեցնող արքայադուստր Աննայի եւ Սայաթ-Նովայի սիրո մասին:

Անտիպ է մնացել եւ Գրականության ինստիտուտի կողմից մոտազոյան տրվել ման Գեորգ Ասատուրի ուսումնասիրությունը: Արդ, ինչո՞ւ եւ որոշ վերապահության են ենթարկել հին տեսակետս: Որովհետեւ, դարձյալ վերապահ, կասկած ունեն մյուս Աննայի վրա, որին գտել է եւ դիտարկումս: Դա 46-60-ամյա վրաց Թեյմուրազ թագավորի երկրորդ կին Աննան է, որի մասին երկար խոսում է դիտարկումս՝ չոր-չոր մերժելու համար այդ հնարավորությունը: Այս Աննա խանումը, Յերակլի մորացուն, գրում է դիտարկումս, «դուստրն էր Բարաթաշվիլու եւ այրին Քայխոսրո Յիցիշվիլու, ամուսնացավ 1746-ին, Թեյմուրազ թագավորի հետ, երբ վերջինս 46 տարեկան էր: Երբ Թեյմուրազը Պետերբուրգ մեկնեց 1760-ին, վերադարձին՝ 1761-ին մեռավ Աստրախանում: Յաջորդ տարին /լավ լսեք, այսինքն 1762-ին/ Աննա խանումը, այդ գեղեցկուհի բանաստեղծուհին մտավ կուսանոց եւ մեռավ 1788-ին:

Եվ որպեսզի որեւէ մեկի կասկածը հեռացնի, դիտարկումսը բերում է Գ.Լեոնիձեի բառերը, որ «Աննա խանումը եղել է պատվախնդիր, խստաբարո եւ հպարտ», որ «ինքը՝ Յերակլն էլ չէր սիրում Աննա խանումին, իբրեւ խորթ մոր»: Ապա ավելացնում է իր կողմից. «Այրիացած, երկրորդ անգամ ամուսնացած, Ս.Նովայից անկասկած շատ տարեց, պատվախնդիր ու պատվասեր, խստաբարո ու հպարտ, հանդգնության չափ անվախ եւ ամուսնուն սիրող: Անկարելի է, որ այսպիսի մեկը, կամա թե ակամա, դառնար Սայաթ Նովայի ճակատագրական սիրո եւ ծածկագրությունների պատճառը: Անուսնու մահից հետո կուսանոց մտնելն էլ այլ բան չէր, քան դժգոհության ու բողոքի ցույց ընդդեմ Յերակլի, ապա եւ իբրեւ

ապացույց այն սիրո, որ նա տածում էր հանգուցյալ թագավոր ամուսնու հանդեպ» /էջ 46-49/: Լավ լսեցինք: Այժմ դառնա՞նք ըստ եության՝ հոգեբանական, կենսաբանական եւ ընտանեկան հարցերին:

Թեյմուրազ թագավորը պետք է ծնված լինի 1700 թվականին: Այրիացած գեղեցկուհին՝ երիտասարդ բանաստեղծուհի Աննա խանումը գրեթե 1722թ. ծնված արքայադուստր Աննայի մոտավոր տարեկիցն էր, եւ նրանից մեծ կլիներ հազիվ 4-6 տարով, այսինքն ծնված 1716-18 թվերին: Սրա ծնվելու տարվա մասին հոգ չի տարել դիտարկումսը, բայց շտապել է գրել, որ Աննա խանումը Սայաթ-Նովայից մեծ պետք է լիներ 10-15 տարով: Գիտերտանտը իր թեզերից մեկն էլ համարում է երգչի հայտնի ոտանավորի առաջին տողը, ուր ասված է. «Ինձ ու իմ սիրեկան յարին, մե տարի բերած գիտենաք»: Որովհետեւ Աննա արքայադուստրը ծնված է 1722-ին, ուստի Սայաթ-Նովան եւս ծնվել է 1722-ին: Այս նույն փաստն օգտագործում էր Գ.Ասատուրը իր հայտնի դասախոսության մեջ /գոնե այս մեկը են շատ լավ են հիշում/: Յարգ է ծագում, իսկ եթե Աննա խանումը ծնված լինի 1717-18թթ., դեռ չեն ասում 1712-ին, այդ դեպքում իրավունք չունենք ենթադրելու, որ երգիչը եւս այդ թվերի ծնունդ է: Իսկ եթե Աննա խանումի ծննդյան տարին հայտնի չէ ոչ ոքի, իրավունք չունենք Սայաթ-Նովայի ծննդի ենթադրյալ 1712 կամ 1717-18 թվերով գտնել եւ գեղեցկուհի թագուհու ծննդյան տարին: Մյուս հարցը. ինչո՞ւ Յերակլը չէր սիրում մորացուհին, արդյո՞ք այն պատճառով չէր, որ մորացուն գրեթե իր քրոջ՝ /որ դասեր/ տարիքին էր կամ շատ համարձակ էր, իշխանատենչ եւ սիրավետ: Եվ ո՞վ է ասել, որ պատվախնդիր, խստաբարո, հպարտ, երկրորդ անգամ ամուսնացած, իր ամուսնուց շուրջ 15 տարով փոքր, 30-35 տարեկան գեղեցկուհի, բանաստեղծուհի, հանդգնության չափ անվախ տիկինը չէր կարող սիրել իր տարեկից, թեկուզ 5-10 տարով փոքր, վառվռուն, ամտարակույս նույնպես գեղեցկիկ, /այլ կերպ պալատ չէր ընկնի/ շնորհալի բանաստեղծին: Ինչո՞ւ է անկարելի նման սերը:

Գիտերտանտը անզգուշություն է ցուցաբերել նման բնութագրով, նպատակ ունենալով հեռացնելու մեր կասկածները եւ ստեղծել է իր նպատակը չեզոքացնող, ազատամիտ, իշխանատենչ մի կնոջ հոգեբանական մի շքեղ պատկեր, որը միանգամայն համապատասխանում է լինելու երգչի հոգեկան բոլոր տառապանքների

պատճառը: Եթե իրոք երգչի սիրո օբյեկտը սիրել է արտահայտել է իր սերը, ապա միմիայն կարող էր Աննա խանումի նման հարուստ ներաշխարհ ունեցող մեկը լինել, մանավանդ պատվախնդիր ու պատվասեր, խստաբարո եւ հպարտ, հանդգնության չափ անվախ գեղեցկի բանաստեղծուհի, կավելացնելի եւ կենսափորձ ունեցող, ավելին, եթե երգչից էլ մի քանի տարով մեծ էր, ուրեմն... տարիքը փախչելու նախօրեին: Յապա էլ ո՞վ կարող էր այդքան զուսպ սիրո տեր լինել, պատվախնդիր եւ հպարտ կի՞նը, թե՞ ավելի երիտասարդ մեկը՝ 22-25 տարեկան, նոր ամուսնացած, շատ ավելի երիտասարդ մի իշխանի հետ, մի անփորձ, երեւի գեղեցկի երիտասարդ կին, որի անունից բացի ոչ մի բարեմասնություն չգիտենք, որը կարծես մի մանեկեն լինի մեզ համար: Առաջին հերթին թագուհուն կարող էր երգիչը ասել «Դուն մե թաքավոր իս, յիս մե խեղճ դերվիշ»: Թագուհուն կարող էր ասել «դուռդ պահող ջար գվարդիա ունես, թե՞ սովորական իշխանուհի դարձած արքայադուստր: Նոր ամուսնացած, պալատից դրյակ փոխադրված արքայադուստրը կարող էր ամեն շաբաթ պալատում սուկրա-սագանդար ունենալ, թե՞ պալատի տեր թագուհին: 1754թ. ապրիլի 1-ին երգիչը գրում է իր գլուխգործոցներից մեկը՝ «Աշխարհումս ախ չիմ քաշի» եւ դիմացի էջում գրում է յարի անունից՝ «Ինձ սիրեցիր էխն ընգար, խաղի դավթարիմ քեզ համար»: Խաղը, ուր յարը ասում է. «Յիս քիզիդ սիրով դամ անիմ, ով գուզե բեղամաղ ըլի» կամ՝ «Քու դարդըն ինձի պառվեցուց, ունն ասիմ, Սայաթ Նովա»... եւ վերջում, հեղինակը ծանոթագրում է. «Ես Արուսիկը եւ իր սիրեկանը որ խոսել էին են է սիրեկանն ասել է ուղղակի Սայաթ-Նովայի երեսին... » այս տողերը ո՞ւմ է սագական. Աննայի՞ն, թե՞ Աննա խանում-թագուհուն:

Իսկ ինչո՞վ է հայտնի, որ վերջինս մահացած ամուսնու սիրուց է մտել կուսանոց եւ ոչ թե Յերակլն է հարկադրել եւ նույն տարին՝ նաեւ Սայաթ-Նովային բռնությամբ քշել եկեղեցի, ապա վանք, այսինքն՝ այդ մարդու կուսանոց...

Վերջապես ինչո՞ւ պետք է Աննա խանում թագուհին Յերակլի դեմ դժգոհության են բողոքի ցույցը արտահայտելու կուսանոց մտնելով: Յիշենք, որ 18-րդ դարի 40-ականի վերջերին եւ 50-ի սկզբներին Սայաթ-Նովան լինում էր եւ Թելավում-Թեյմուրազի պալատում, որ Թեյմուրազը 1760 թվականին հեռացավ Վրաստանից, գնաց Պետերբուրգ՝ անվերադարձ, որովհետեւ

մեկ տարի հետո ճանապարհին մահացավ: Վերջապես ինչո՞վ կարող ենք ենթադրությունից բացի, ապացուցել, որ Սայաթ-Նովան իր սիրո գաղտնիքը բաց է արել օբյեկտի առջեւ կամ օբյեկտը անպայման սիրել է ռամիկ երգչին: Միայն մի հատիկ գորավոր կռվան ունի դիտարկումս, այն էլ բանաստեղծական /բայց խիստ կոնկրետ արտահայտված/, երբ 1755 թվականին գրած «Աջաք քանի ժամանակ է, թաք գիտենամ տարիտ, երնեկ» խաղի երրորդ տան վերջին երկու տողում, ուր ասված է. «Քու գաթըն քու նման կուլի, կշտիդ ունիս օսկե բարուր. բալբա մեկ էլ դեղեն բերե՛՛ նման բարեբարիտ երնեկ»: Յազիվ թե 55 թվականին Աննա խանումը բարուր ունենար իր կշտին: Ուստի, պետք է ջանադիր հետազոտողը ստուգեր, թե արքայադուստրը, որ երկու տղայի տեր էր, այդ կամ նախորդ տարին մանկիկ ունեցե՞լ է արդյոք: Այստեղ իսկ փակագծում պետք է գարմանքով ու գայրույթով հիշեցնեն այն ձախորդ տողը, ուր հեղինակն ասում է. մինչեւ այժմ «ոչ ոք ուշադրություն չի դարձրել երգչի այն տողին, որ ասում է. «Ինձ ու իմ սիրեկան յարին մե տարի բերած գիտենաք» /էջ 31/: Չեն ցանկանում հավատալ, որ այս, միայն դեղնակտուց չտեսին հատուկ ձախորդ արտահայտությունը Պարույր Սեւակինն է: Քիչ առաջ նկատեցինք, որ այդ վարդուց ուշադրության արժանացած տողը, որ հրապարակված չէ տակավին, դիտարկումսի բավականին թույլ կռվաններից մեկն է, որովհետեւ կարող էր եւ իրեն տարեկից Աննա խանումի մասին ասված լինել: Առավել աններելի են համարում այս հոյակապ ուսումնասիրության հեղինակի համար, որ 30 տարի առարկության չհանդիպած, վերստին Աննա անունը հաստատելու, հիմնավորելու նպատակով հայերեն 11-րդ «Յիս կանչում իմ Լալանին» խաղի մեջ 25 անգամ նշած Աննա անուն է հաշվել, կամ գտել: Մինչդեռ եւ միայն հինգ տեղ են սեւով տպագրել տվել եւ երկու անգամ առաջ, որ նույնպես Աննայի ինիցիալն է: Այդ բառերն են. Լալանի, յարանի, գալանի, մերանի, մասանի, որոնք մանրամասն ծանոթագրված են իմ կողմից: Բազմաթիվ տվորական հանգավոր բառերի մեջ եւս Անի հատուկ անուն է գտնում դիտարկումսը, մի քանիսն էլ այդ խաղի մեջ միացրած այլ խաղի՝ ջանգուլումի հանգավոր կոնկրետ բառերից թխել: Յարգ է ծագում, ինչի՞ համար է այս խառնափնթոր հեղեղը: Անենախակ բանասիրությունն անգամ նման փորձի

տանդ պահելն է. «Սակայն Պարսից Հազկերտ արքան Վրաց Աշուշա բղեշխին, Սյունյաց իշխան Վասակի երկու զավակներին՝ Բարիկին ու Ատրնեբսեհին, չարձակեց Հայոց մյուս նախարարների հետ. առաջիկա գործերի անորոշությունը նկատի առնելով՝ նա կասկածով զգուշանում էր» (7): Այս փաստը վարպետորեն է օգտագործել Դերենիկ Դեմիրճյանը՝ ներկայացնելով Վասակի ատելությունը պարսիկների նկատմամբ: Դեմիրճյանի կարծիքով հայերն Ավարայրում հաղթել են պահպանելով իրենց հավատը, զոհված նախարարների համար ստանալով ռազմատուգանք:

Այս բոլոր կարծիքներին ծանոթ էր Մ.Յարաբայանը: Նա Վարդան Մամիկոնյանին համարում է սուրբ նահատակ, մեծ հայրենասեր, հայ ժողովրդի պատմական հիշողության մեջ հավերժորեն ապրող ազգային խորհրդանիշ: Պարզապես կամենում է ներկայացնել այն դրոշմապատկերները, որոնք Վասակ Սյունեցուն հեռացրին Վարդան Մամիկոնյանից. «Անտարակոյս, մարդու ամենամեծ հանցանքը, անմոռանալի է աններելի ոճիրը հայրենիքին և ժողովրդին դավաճանելն է, կամ նեղ օրերին լքելը: Այդ է պատճառը, որ թեպետև անժամանակ, թեպետև ոչ հաղթանակի հույսով, երբ ժողովրդի և ավագանու թեկուզ մի մասը դուրս եկավ արշավող թշնամու դեմ, Վարդան Մամիկոնյան սպարապետը նրանց չթողեց անզուխ և իր հերոսական մահով սրբացվեց ժողովրդի սրտում, հավերժ մնաց դարերի հիշողության մեջ, պատմության մեջ: Մինչդեռ Վասակ Սյունին որքան էլ հեռատես պետական-քաղաքական գործիչ է մտածող, խռովելով և թիկունքում մնալով, վաստակեց ուխտամենզի ու դավաճանի անունը, և իր հայրենիքում իսկ ցարդ Վասակ բառը հոմանիշ է դավաճան, մատնիչ բառերին: Սակայն սա հարցի ոչ միայն արտաքին, այլև հոգեբանական կողմն է և ոչ քաղաքական-պատմական օբյեկտիվ գնահատականն ու պատասխանը» (8): Վարդան Մամիկոնյանը, ըստ պատմաբանի, հայ ժողովրդին տվել է արժանապատիվ պարելու կարեւորագույն դասն ու պատգամը:

Մ.Յարաբայանի հուշագրության մեջ բացառիկ արժեք ունեն XX դարի հայ գրականության երկու մեծերի՝ Եղիշե Չարենցի ու Ակսել Բակունցի մասին գրածները: Երկուսին էլ ճանաչել է մոտիկից ու նրանց մասին գրում է և սիրով, և ցավով՝ վերջիններիս երիտասարդ տարիքում նահատակվելու պատճառով: Այդ հուշերն, անշուշտ, մեծապես նպաստելու են վերոհիշյալ երկու մեծությունների ստեղծագործությունն ու նրանց ապրած դժվար ժամանակը ճիշտ հասկանալու համար:

Մորուս Տարաբայանը մեծ ծառայություն է մատուցել սայաթնովագիտությանը: 1997 թվականին անգլիացի նշանավոր հայագետ Չարլզ Դաուսեթը հրատարակել է «Սայաթ-Նովա» ծավալուն մենագրությունը: Գիրքն անգլերեն է և աշխարհին ծանոթացնում է, թե XVIII դարում ինչ հանճարեղ բանաստեղծ են ունեցել հայերը, որի մարդասիրական քնարերգությունն աշխարհի մարդկանց խաղաղասիրության դասեր է տալիս: Չարլզ Դաուսեթը համաշխարհային պոետիկայի տեսադաշտով է գնահատում Սայաթ-Նովայի խաղերը՝ զուգահեռներ տանելով դեպի անտիկ աշխարհը, միջնադարը և նոր ժամանակները: Նա բանաստեղծությունների բնագրերը՝ հայերեն, վրացերեն, թուրքերեն, քաղում է Մորուս Տարաբայանի 1963-ին Երևանում հրատարակած գրքից (9): Բացի այդ, գրքի շարադրանքում անգլիացի գիտնականը մոտ 70 անգամ անդրադարձ ունի Մ.Յարաբայանի՝ Սայաթ-Նովային տված գնահատականներին: Նա անվերապահորեն գնահատում է Մորուս Տարաբայանի մեծ ծառայությունը Սայաթ-Նովայի խաղերի բնագրերը վարպետորեն վրացերենից ու ադրբեջաներենից թիֆլիսահայ բարբառի վերածելու համար: Տարաբայանը դրանք չափածոյով այնպես է հայերենի վերածել, որ թվում է, թե հենց այդ լեզվով էլ դրանք ստեղծվել են (10): Նա նշում է նաև, թե Մ.Յարաբայանը ծանոթ է եղել Սայաթ-Նովայի ժառանգներին ու նկարվել է նրանց հետ (11):

Չարլզ Դաուսեթն իր գիրքը գրել է Սայաթ-Նովայի մահվան 200-րդ տարեդարձի

Լեոնիդեի և Լ.Մելիքսեթ-Բեկի հետ

առիթով և գրում է. «Աշխարհը չի մոռացել Սայաթ-Նովային, և նրա մահվանից 200 տարի անց գալիս են նոր ժամանակներ: Եվ վստահորեն կարելի է ասել, որ նրա անունը դեռ երկար կմնա» (12):

Մորուս Տարաբայանը Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությամբ երկար է զբաղվել և իր կատարածով նշանավորում է սայաթնովագիտության նոր ժամանակահատված, որն ունեցավ բանիմաց հետետրոզներ: Նա Սայաթ-Նովայի խաղերի ամբողջական ժողովածուին կցել է խիստ անհրաժեշտ բացատրական բառարան: Իր գրքում զետեղել է նաև «Մասամբ գրականացված չորս հայերեն խաղ»:

Գիտնականի քարգնանությունների վարպետությունը բացատրվում է նաև այն իրողությամբ, որ նա գրել է բանաստեղծություններ, սակայն դրանք չի տպագրել, որովհետև իր անձի նկատմամբ եղել է խստապահանջ: Բերենք 2 քարգնանական մնուշ. առաջինը «Քամանչայից» և երկրորդը՝ սիրո խաղից.

*Շար սիտար սիրտ կիսնդաջնես,
կկորես հիվանդի դողն,
Երբ քաղցր ձայնդ վեր հանես, կբացվի
հեղդ խաղողն.
Խալիխից միայն էսքանն ուզի՝ ասեն
«ասպի բու սծողն».
Քանի ողջ է Սայաթ-Նովին, շար բան
կրեսնես, բամանչա (13):*

* * *

*Թեկուզ հազար դարդ ունենամ, ևս
սրտումս ահ չեմ ասի,
Իմ քեր-քիրակալը դուն ես, էլ ուրիշի
Շահ չեմ ասի,
Սայաթ-Նովին սասց, զա՛րում, ևս էն
մահին մահ չեմ ասի,
Էնքան ըլի դուն վրբես լաս, մսզդ շաղ
տալով, աքթի լոյս (14):*

Մորուս Տարաբայանն իրավացիորեն առանձնացրել է Սայաթ-Նովայի այն խաղերը, որոնք հայերենով, վրացերենով ու կովկասյան թուրքերենով ասված, ունեն բացառիկ գեղարվեստական արժեք: Նա մատնացույց է անում գրական այն արմատները՝ հայ և օտար, որոնց հիման վրա բարձրացել է Սայաթ-Նովայի հանճարեղ բանաստեղծությունը:

Ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Մարի Բրոսսեն, որը ֆրանսերեն է թարգմանել տասներեք հայ պատմիչների գործեր, մեծ երախտագիտությամբ է հիշում իր մեծ ուսուցչին՝ ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր Սեն-Մարտենին՝ նրա հիշատակին նվիրված հոդվածին բնաբան դնելով. «Երջանիկ է այն մարդը, որը կյանքում հանդիպում է լուսամիտ ուսուցչի»: Այս բանաձևն անվերապահ կարող են ասել նաև բոլոր նրանք, ովքեր եղել են Մորուս Տարաբայանի երջանիկ աշակերտները:

Վարդան Պարսամյանի և ակադեմիկոս Սուրեն Երեմյանի (կենտրոնում) հետ

Ակադեմիկոս Սուրեն Երեմյանի հետ

րաբայանի երջանիկ աշակերտները:

Ծանոթագրություն

1. Մորուս Տարաբայան, «Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ», Երևան, 1985:
2. Նույն տեղում, էջ 15:
3. Նույն տեղում:
4. Նույն տեղում, էջ 24:
5. Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Աշխարհաբար քարգնանությունը ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով՝ Մ.Աբեղյանի, Երևան, 1962, էջ 109:
6. Տեն Ն.Ադոնց, Երկեր, Ա, Երևան, 2006, էջ 180-188:
7. Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար քարգնանություն-

- ըն և ծանոթագրությունները Բ.Ուլուբայանի, Երևան, 1982, էջ 129:
8. Մ.Տարաբայան, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 72:
9. Տեն Սայաթ-Նովա, Հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու, խմբագրեց և ծանոթագրեց Մորուս Տարաբայանը, Երևան, 1963:
10. Sayat-Nova, An 18-th-century troubadour, A biographical and literary study by Charles Dowsett, Lovanii, 1997, p.XV.
11. Նույն տեղում, էջ 35:
12. Նույն տեղում, էջ 75:
13. Սայաթ-Նովա, Հայերեն, վրացերեն..., էջ 274:
14. Նույն տեղում, էջ 275:

ԴՆԱԳԻՍՏԻՄՈՂՆ

Ծիծեռնականք

Էջ 29 Անուճով այլ կրոնական վայրեր եւս եղել են Հայաստանում:

«Սիսականի» լույս տեսնելուց հինգ տարի հետո, հայ վաստակավոր ազգագրագետ (եւ հնագետ) Ե. Լալայանը հրապարակում է իր հերթական ուսումնասիրություններից «Ձանգեզուրը», որտեղ խոսելով գավառի նշանավոր վանքերի մասին, իրավամբ սկսում է Ծիծեռնականքից՝ տալով վանքի լուսանկարը (8):

Այնուհետեւ կես դարից ավել Ծիծեռնականքը չհիշատակվեց գիտական գրականության մեջ: Տողերիս հեղինակը ՀԱՍՀ գիտությունների ակադեմիայի 1947թ. կազմակերպած գիտարշավի ընթացքում, պատմական Սյունիքի մի շարք հուշարձանների հետ, ուսումնասիրեց նաեւ Ծիծեռնականքը (այն չափագրեց արշավախմբի մասնակից, ճարտարապետ Լ. Սաղոյանը): Տաճարի հատակագիծը (Լ. Սաղոյան) հետագայում հրատարակեցին Ա. Սահինյանը (9) եւ իտալացի ճարտարապետ Պաոլո Կունենոն՝ հուշարձանին նվիրված հոդվածում (10): Մեր հաջորդ այցելությունը Ծիծեռնականք եղավ 1967թ., երբ եւ լրացվեց դրանից քսան տարի առաջ կատարած ուսումնասիրությունը:

Ծիծեռնականքի տաճարը, որ բավական լավ է պահպանվել, իր ճարտարապետական առանձնահատկություններով բացառիկ տեղ է գրավում հայ շինարվեստի պատմության մեջ: Այն գտնվում է երկու ձորակներով շրջապատված, մոտավորապես սեղանաձև հարթ գագաթով բլրակի վրա, պարսպապատ տարածքի հյուսիսարևելյան մասում: Տաճարն ունի եռանավ բազիլիկայի հորինվածք, ընդ որում «արեւմտյան» տիպի, որի գլխավոր նավը արտաքուստ շեշտվում է շենքի ծավալում: Մեզ հասած հայկական մյուս եռանավ բազիլիկաները պատկանում են «արեւելյան» տիպին, որի միջին նավը մյուսների հետ գտնվում է ընդհանուր երկթեք ծածկի տակ: Այս երեսույթը կարելի է բացատրել սեյսմակայունության, թերեւս նաեւ արեւմտյան ազդեցությունից եւ նմանությունից խուսափելու նկատառումով: Այսպիսով, Ծիծեռնականքը այն եզակի կանգուն հուշարձանն է, որն ապացուցում է Հայաստանում «արեւմտյան» տիպի բազիլիկաների գոյությունը:

Ծիծեռնականքում առաջին հերթին աչքի է զարնում տաճարը երկու տարբեր քարերով կառուցած լինելը: Պատերի ստորին մասը ամբողջ պարագծով, յոթ-ութ շարք բարձրությամբ, կառուցված է մուգ-գորշավուն բազալտի սրբատաշ խոշոր քարերով, իսկ շենքի ողջ մնացածը՝ բաց-դեղնավուն ֆելզիտի մաքուր տաշած քարերով: Ընդ որում՝ ոչ միայն պատերի վերին մասերը, այլեւ արսիղը ավանդատներով, մույթերը եւ որմնամույթերը հետագա հավելված են: Տաճարն ունի արեւելքից-արեւմուտք ձգված ուղղանկյուն հատակագիծ (արտաքին չափերն են 12,5X25,6 մ): Ներսի տարածությունը երկու շարք մույթերով բաժանված է երեք նավի, որոնցից գլխավորը (միջինը) կողայիններից լայն է ավելի քան երկու անգամ: Այստեղ ուշագրավ է մույթերի ձևը՝ նրանք ուղղանկյուն են (հյուսիսային շարք) եւ քառակուսի (հարավային շարք): Հայաստանի մյուս եռանավ բազիլիկների մույթերը ունեն T-աձև կտրվածք (միայն Աղցի IV դ. բազիլիկայի մույթերն են քառակուսի): Ծիծեռնականքում մույթերի տարբեր չափերը երկայնական ուղղությամբ առաջացրել են նրանց միջեւ ձգվող պայտածե ու երկկենտրոն կամարների թռիչքների անհավասարություն (11): Միջին նավն արեւելքում ավարտվում է շեշտված պայտածե հատակագիծ եւ հաղթականար ունեցող խորանով: Այն լուսամուտ չունի, ինչպես IV-V դդ. հայկական հուշարձաններից ճարձակեսը, Թանահատը: Խորանի երկու կողմերում կան սեղանաձև հատակագծով բաղաձայն ավանդատներ, որոնք արսիղի հետ ներառված են տաճարի ընդհանուր ծավալի ուղղանկյուն

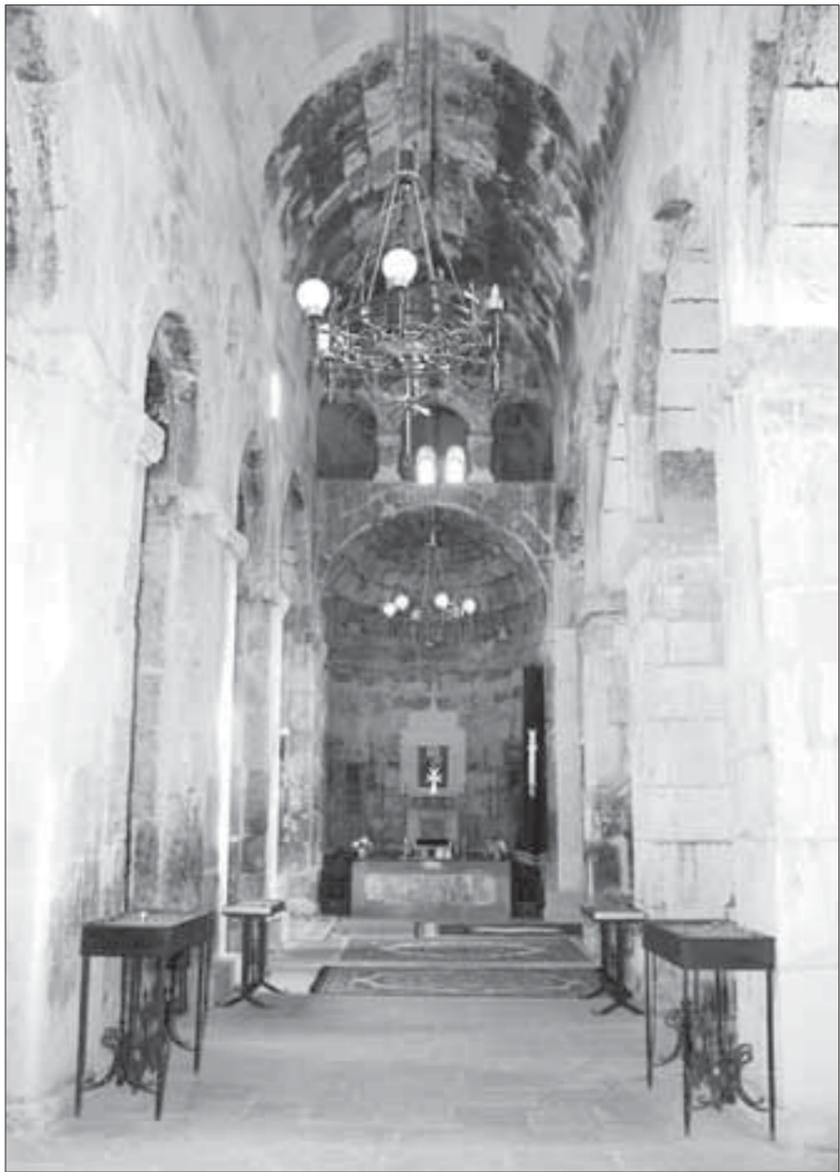
եզրագծի մեջ եւ դրսում չեն արտահայտվում: Ավանդատները երկհարկանի են, երկու հարկերն էլ տաճարի արեւելյան ճակատում լուսամուտներ ունեն:

Ծիծեռնականքի ներքին տարածությունը ունի մի բացառիկ հետաքրքրական առանձնահատկություն՝ դա խորանի վրա գտնվող պատշգամբն է, որը կամարակապ բացվածքով դուրս է գալիս դեպի գլխավոր նավը: Այդ վերնահարկը, որի հատակը ավանդատների երկրորդ հարկերի հատակների հետ միեւնույն բարձրության վրա է, լուսավորվում է տաճարի արեւելյան ճակատում բացվող զույգ լուսամուտներով եւ նրանցից բարձր տեղադրված՝ կիսաշրջանաձև պատուհանով: Վերնահարկի կամարները պայտածե են: Նրանց միջի սյուները ունեն պարզունակ խոյակներ եւ խարիսխներ:

Ծիծեռնականքի վերնահարկը գործառնական նշանակություն չունի, որովհետեւ չկան դեպի այն տանող մշտական աստիճաններ: Միակ մուտքը հնարավոր է հարավային ավանդատան թաղի մեջ թողնված անցքից, որտեղից կարելի է բարձրանալ ավանդատան երկրորդ հարկը եւ այնտեղից անցնել կամարասրահով այդ պատշգամբը: Ծիծեռնականքի վերնահարկը հիմնականում ունի գեղագիտական նշանակություն՝ տաճարի գլխավոր նավի ձևավորման գործում (որպես լույսի աղբյուր այն երկրորդական դեր է խաղում): Կարելի է ենթադրել, որ կամարների միջեւ կանգնեցված են եղել ազատ թեւերով քարե խաչեր, որոնք կամարակապ բացվածքների լուսավոր ֆոնի վրա երեսացել են իրենց ուրվանկարով (նման տպավորիչ ձևավորում ունեցել է Սյունիքի մի այլ հնագույն կոթող՝ Աղուդիի VI դ. մահարձանի եռակամար բացվածքով վերին մասը, որի խաչերի բեկորները մինչեւ վերջերս գտնվելիս են եղել Սիսիանի տաճարում):

Ծիծեռնականքի տիպի վերնահարկը լույս է սփռում հայ ճարտարապետության գլուխգործոց Ձվարթնոցի վերակազմության վեճի առիթ ծառայող մի խնդրի վրա: Ձվարթնոցում վերնահարկի գոյության փաստի ընդդիմախոսների հիմնական փաստարկներից մեկը տաճարում դեպի երկրորդ հարկ տանող աստիճանների բացակայությունն է: Միաժամանակ մշվում է, որ սյունասրահ վերնահարկերը խորք են հայ ճարտարապետությանը եւ վաղ միջնադարի հայկական եկեղեցիներում չեն հանդիպում: Ահա Ծիծեռնականքի օրինակը գալիս է ժխտելու այդ փաստարկները (12): Սակայն Հայաստանում մենք ունենք վերնահարկով եկեղեցու մի այլ օրինակ եւս, այն էլ V դ.՝ դա Գյուտ կաթողիկոսի կառուցած Սրկղոցի տաճարն է, որի հորինվածքի մասին պահպանվել է Ստեփանոս Օրբելյանի մանրամասն նկարագրությունը: Պատմիչը գրում է. «...հիմնարկին սրբոյ կաթողիկէին յիններորդ ամի Գիւտոյ երանելոյ՝ Հայոց կաթողիկոսի... եւ կատարեալ գնա մեծածախ գանձիւք կանգնեցին ճեմարան իմն երկնամասն հրաշաքարտար շինուածքով երկազմեթս եւ եռախորանս, եւ յերկուց կողմանէ գաւիթս եւ սրահակս, վերնատունս սեանքք եւ սքանչելի յօրինուածովք շինեալ» (13):

Ըստ Օրմանյանի հայոց կաթողիկոսների ժամանակագրության՝ Գյուտի գահակալման իններորդ տարին ստացվում է 470թ. (14): Ծնորիկ Օրբելյանի չափագանց արժեքավոր այս տեղեկությունների հայտնի է դառնում, որ արդեն 470թ. Հայաստանում եղել է զմբեթավոր եկեղեցի (ընդ որում երկզմբեթ), գավիթով, արտաքին սրահներով (ինչպես, օրինակ, Երերույքը), եւ, մեզ համար տվյալ դեպքում կարելի է սյունագաղղ վերնատնով (15): Պետք է ավելացնել, որ մասնագետների կողմից դեռ ըստ արժանվույն չգնահատված Սրկղոցի այս բացառիկ տաճարը անպատճառ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ վաղ միջնադարի հայ ճարտարապետության ձևատեղծման եւ զմբեթավորման խնդիրները ուսումնասիրելիս:

Ծիծեռնականքի միջին նավը, վերնատնից բացի, լուսավորվում է կողքի նավերի տանիքներից դեպի վեր բարձրացող գլխավոր նավի ընդերկայնական պատերում բացված պատուհաններով եւ արեւմտյան ճակատի գույգ լուսամուտներով (նման զույգ լուսամուտներ հանդիպում են, օրինակ, Լեռնակերտի միանավ եւ Աշտարակի եռանավ, IV-V դդ. բազիլիկաներում): Միջին նավի թաղը ունի շեշտված սլաքածե կտրվածք: Այն, ինչպես եւ տանիքի քարե սալերը, հավանաբար IX-X դդ. վերանորոգման արդյունք են: Տաճարի նավերի կամարաշարերը, խորանի նկատմամբ, ավելի ուշ շրջանի գործ են: Դա պարզ է դառնում խորանի արեւմտյան պատի եւ նրան կից կամարաշարի որմնամույթի ու պատերի վերին հատվածների միջեւ եղած կարանների գոյությամբ, ինչպես նաեւ այն փաստով, որ միջին նավի պատերը որոշակի ծածկուն են խորանի վերնահարկի եզրային կամարակապ բացվածքները:

Միջին նավի թաղը չունեն թաղակիր կամարներ՝ մի կառուցողական տարր, որը հանդիպում է հայկական մյուս բլոր եռանավ բազիլիկաների ուժեղացումն է լրացուցիչ որմնասյուներով եւ կրկնակի կամարներով, ինչպես նաեւ հյուսիսային պատին կից կամարաշարի կցումով, որի վեց կամարները ստանում են քառակուսի հատակագծով որմնասյուների վրա: Այս բլորը շինված են սրբատաշ քարով: Ինչ վերաբերում է հարավային շարքի մույթերի ուժեղացմանը, ապա նրանց կցված լրացուցիչ որմնասյուները շարված են կիսամշակ քարով եւ որձաքարով ու հասնում են մինչեւ մույթերի քիվերի տակ: Այս լրացումն ակնհայտ ուշ շրջանի գործ է եւ տաճարի 1779թ. նորոգման արդյունք: Բեմի հատակը մեկ մետր բարձր է աղթասրահի հատակից: Դեպի բեմ կարելի է բարձրանալ արսիղի անկյունների մոտ տեղադրված քարե աստիճաններով: Միջնադարում է փորված արսիղի հարավային պատի միջի փոքր խորշը: Բեմի կենտրոնում բարձրանում է քարե սեղանը՝ սյան վրա դրված խոշոր սալը:

Եղան, որոնց նա պատասխանում էր ավելի անկեղծ, ավելի վարպետությամբ, ավելի սրամիտ: Հարցերից մեկն էլ վերաբերում էր իր եւ Նաիրի միջեւ եղած թշնամանքին: Նա պատասխանեց. «Ճնարտության համար անձնական գծողություններն ու հարաբերությունները ոչ մի նշանակություն չպետք է ունենան», եւ բացականչեց. «Բա՛, դուք էլ այդպես լավ գրեք, ձեզ էլ գովեն»:

Նրա այս վերջին պատասխանից փորձեց օգտվել Չարենցին գաղափարական չարաչարանքի ենթարկող ու ենթարկած, ավելի վերացական մարքսիզմի սկզբունքներին կառչած, կարծես նախագահող կամ նախագահության կազմում գտնվող, այն ժամանակի փիլիսոփայական հարցերի գլխավոր տեսաբան, մեր բարի Գյուլին՝ Հայկ Գյուլիբեկյանը: Վերջինս ասաց, որ ինքն էլ այդպես է մայրում Չարենցին, նրա հաջողած ստեղծագործությունների եւ նման հիանալի դասախոսության համար եւ ցանկանում է վերականգնել իր նախկին բարեկամությունը:

Չարենցը, ստորին շուրթի ծանր շարժումով, ողջ դահլիճի համար տեսանելի ձեւով, գլխով ու ձեռքերով իր բացասական վերաբերմունքը դրսևորեց՝ հաշտվելու առիթ չտեսնելով:

Երկրորդ ժողովը տեղի ունեցավ Գրողների տանը, անշուշտ, 1933թ., որովհետեւ Գառնիկ Ղազարյանի անտակտ ռեպլիկային Չարենցը մեծ զայրույթով նախ հասկացրեց, որ Գառնիկի անտեսանելի վաստակը նրան իրավունք չի տալիս նման ամբարտավան ռեպլիկայի, որ ինքը (Չարենցը) կարող է այդպես ասել իր մասին, իր գրական վաստակի մասին, եւ այդ իրավունքը տալիս է իր արդեն քսանամյա գրական գործունեությունը: Այդ օրը փոխանակ վերածելու նրա վաստակի 20-ամյակ նշելու օրվան, ընդհակառակը՝ դարձրին կտտանքի օր:

Նախորդ գեկուցման նման եւ էլ

առավել, այստեղ փայլատակեց ոչ միայն Չարենցի գրական տաղանդը, այլեւ գրականագետի, փիլիսոփայի, մտավորականի ուժը:

Ջարտուղի կերպով այս կամ այն ելույթ ունեցողին երբեմն պատասխանում էր մեկ նախադասությամբ կամ մեկ-երկու բառով: Ամենից ամբարտավան ելույթը Չարենցի դեմ, այն էլ վերամբարձ, խրատական ձայներանգով, մասնավորապես ազգային հարցի եւ պրոլետարական հեղափոխության հարցի շուրջ, ունեցավ երիտասարդ փիլիսոփա Վահան Մարտիրոսյանը (Մարտյան): Չարենցը նրան պատասխանեց այնպիսի տեսական կարողությամբ եւ այնպիսի ջախջախիչ օրինակներով ու փաստերով, որ հանդիսականներին մեծ հիացմունք պատճառեց:

Շատ ավելի գեղեցիկ ընթացավ ռուս եւ ուկրաինացի գրողների հետ հանդիպման օրը, Կուլտուրայի տան (Ֆիլիարմոնիայի փողոց դահլիճ) լեփ-լեցուն դահլիճում: Չարենցը հանգիստ էր, փայլում էր, հատկապես, երբ անմիջապես թարգմանեց հայերեն ուկրաինացի մեծ գրող, նաեւ հայագետ Պավլո Տիչինայի «Ուկրաինայի հովը (թե քամին)» բանաստեղծությունը, եւ ինքն էլ կարդաց այն:

* * *

Երեսուներկու թվականները կիսվում էին, հետզհետե օրը թանձրանում էր, եւ օղակը նեղանում, պրկվում: Բոլոր մարդիկ ներքին, մի տեսակ անորոշ ծանր սպասելիքի մեջ, գզուշավոր քայլերով էին շարժվում, վախեցածի հայացքով հանդիպում իրար: Սկսում էին քիչ խոսել ու խուսափել իրար հետ տեսնվելուց: Առանձին եռանդ էին ցուցաբերում 1929 թվականից հատուկ դաստիարակվող բազմաթիվ մանր հացկատակներ, էգոիստ-կարիերիստներ: Սրանք ժողովներում գոռում-գոչում էին եւ կատաղության փսիկներով լեցուն հողվածներով զգոնության քարոզներ կար-

դում: Հերթով վարկաբեկելով գրեթե բոլոր ճանաչված, հարգված, վաստակած եւ օգտակար մարդկանց, նույնիսկ առաջին հարվածը հասնում էր հենց հին բուլշևիկներին:

Չարենցի մեջ որոշ հիասթափության տարր զգացի դեռեւս 1928թ. գարնանը, երբ Հայկ Հովսեփյանին (որ կարճ ժամանակ, բայց միշտ մնաց անգույն դեկավար) եւ նրանից անկախ, նրա շուրջը մնացած, հին՝ «սպեցիֆիկյան» անարդար անունով կնքված կադրերին փոխարինելու եկան նորերը: Սրանք մի մասով դարձյալ Երեսուցի էին (ես էլ մեջները), հատկապես՝ Թիֆլիսից մեծ մասամբ կարիերիստ-նիհիլիստ, ավելի երիտասարդ մարդիկ: Առաջին քարտուղար եկավ, թափով, շքեղ գործիչ Հայկազ Կոստանյանը, իսկ երկրորդ քարտուղար՝ Լենինգրադից բերին (անձամբ Ստալինի միջոցով) Աղասի Խանջյանին:

Մեկ օր Չարենցը հարց տվեց մեզ, թե՛ «Տղերք, այս ինչ վերնահարկային հեղաշրջում կատարվեց Երեսուցում»: Ակսելը, ծիծաղելով, պատասխանեց. «Ընկեր պարոն Հովսեփյան (Գեորգյան ճեմարանի վերակացուն) տապալվեց, եւ ընկեր պարոն Սիմանը (Ներսիսյան դպրոցի վերակացուն) հաղթեց»: Իհարկե, Չարենցին չէր կարող բավարարել այդ կեղեւային պատասխանը, նա ուզում էր թափանցել տուրքային մեջ եւ հասկացնում էր, որ դա Թիֆլիսից կազմակերպվող բան է: Ես ինքս էլ շատ հիասթափված էի եւ Չարենցի հետ համամիտ: Նա շատ զայրացած էր, հատկապես, որ գրաքննիչ նշանակված Ազատ Վշտունին արգելել էր «Կոմիտաս» իրատարակել, որպես վարդապետի: Չարենցը շուրջ երկու ամիս չգնաց Հայկազ Կոստանյանին տեսնելու: Վերջապես, երբ հանդիպել էին, եւ Հայկազ Կոստանյանը հարցրել էր, թե ինչ կարծիքի է սովետահայ մեծ գրողը կատարված փոփոխության մասին, Չարենցը կարճ պատասխանել էր, թե՛ «Ընկեր Հայկազ, ճիշտն ասած, մինչեւ հիմա էլ չհաս-

կացա, թե ո՞վ ում վրա էր եւ ինչի համար»: Քարտուղարը շատ զարմացել եւ նեղացել էր, ինչպես ասաց՝ «Ինքը քրտնել էր Չարենցի փոխարեն»: Բայց 1929 թվականից մինչեւ 1936 թվականը, Չարենցը շարունակում էր ստեղծագործել, թեւ 1935թ. վերջից եւ 1936-ին առավել անհանգիստ եւ ջղային վիճակ էր ապրում, բայց եւ այնպես, գրեթե նախորդ երկու տարիների նման, լցված էր ստեղծագործական ավյունով:

Մեծ չափով ենթագիտակցաբար, եւ ընդհանրապես նկատվող այդ օրերին դեռեւս անհայտ, անորոշ մթնոլորտը, սոցալական մեջ էր պահում հատկապես դուրրազգաց Չարենցին: Ստեղծագործական մեծ երկունքի մեջ, նա հաճախ թպրտում էր իր գտած ու նշակած հանգումների եւ կասկածելի, նույնիսկ չարագուշակ ուրվագծերով հանդես եկող իրականության միջեւ: Պետք է խոստովանել, որ ընդհանուր իրականության թանձրացող մթնոլորտը, գուցե Լենինգրադից հետո, ուժեղ եւ կրկնակի ձեւով, իր խիստ արտահայտությունն էր գտնում Հայաստանում-Երեսուցում: «Մեզ մոտ շատ են ջերմեռանդ ջարդարները», - ասում էր Չարենցը, եւ նա իրավացի էր: Այդ ոգով զարգանալով, գրեթե անընդմեջ շարունակվեց շուրջ քսան տարի եւ մեծամեծ չարիքների ու հավելյալ կորուստների պատճառ դարձավ:

Շատ մեծ աղմուկ բարձրացավ Չարենցի վերջին գրքի լույս տեսնելու շուրջը («Գիրք ճանապարհի»): Մի գիրք, որի նմանը չէր տեսել հայ գրականության պատմությունը, գուցե Նարեկից հետո (որ նախապես, զարմանքով պիտի հնչած լինեի միայն երկու-երեք վանքի խուցերի մեջ): Իր օրիգինալությամբ, շոշափած շիտակ ու վիճելի հարցերով ու նորություններով, մերժելի եւ ընդունելի դրույթներով «Գիրք ճանապարհի»-ն բացառիկ երեսույթ էր, այն էլ այնքան լարված ժամանակներում:

ներից, իսկ 30-ականներին էլ ասպարեզում տիրություն անող շառլատանները կնքել էին սոցիալ-ֆաշիստ եւ անունը տվողին քշել էին տալիս տաժանակրոթյան:

Ասացի.
- Մորուս Ստեփանիչ, Դավիթ Անանունից միայն մի հողված եմ կարողացել՝ «Ղարաբաղ» վերնագրով, իսկապես շատ խոր ու անթերի գործ է:

Ասաց.
- Գիտե՞ս, որ այդ խորը ու անթերի գործը սկզբնապես հասցեագրված է եղել Հայաստանի ղեկավարությանը: Ձեռագիր վիճակում ներկայացրել է, որպեսզի սահմանային հարցեր լուծելիս նկատի առնեն, փաստերը կոխեն հակառակորդի աչքը... Մի խոսքով՝ ճակատամարտի մտեն, բայց Ղարաբաղը չզիջեն... Իսկ նրանք այդ համաձայնագրությունը մի կողմ են նետել ու զնայել միակողմանի զիջումների:

Լեռնից մի նամակ էր ձեռքս ընկել: Ուղղված էր շուշեցի գրող Միրզա Տեր-Սարգսյանին: Լեռն կարդացած է եղել նրա հույժ կարեւոր ժամանակագրությունը Շուշվա եւ առհասարակ Ղարաբաղի 1917-23թթ. իրողությունների մասին եւ համոզված, որ տպագրել անհնար է, բայց պետք է պահել ապագա բարի ժամանակների համար, նամակի վերջում խորհուրդ էր տալիս ժամանակագրությունն արտագրել մի քանի օրինակով, պահ տալ տարբեր տեղերում, որպեսզի այն հասնի ապագա սերունդներին:

Նամակի ձեռագիրը շատ էր խրթին: Տարա Մորուս Ստեփանիչին, իրար լրացնելով մի կերպ կարդացինք: Ձրուցեցինք նրա շուրջ, դարձանք ուրիշ հարցերի եւ երբ թվում էր, թե մոռացել է նամակը, առաջարկեց, որ զնայեք իրենց տուն:

Գնացինք, եւ այնտեղ նա գրասեղանի ինչ-որ գզրոցի խորքից մի փոքրիկ ծրար հանեց, մեկնեց ինձ: Ծրարում լույս մեքենագրական մի թուղթ էր, մեկ երեսի բանաստեղծություն, վերնագիրը՝ «Հայի սիրտը»: Ասաց՝ գրել է իր 60-ամյակի օրը, 1962—ի սեպտեմբերի 10-ին (այդպես էլ գրված է տակը):

«Պատմությունը՝ խունացած Յուրտ հողմերից Հյուսիսի», ապա եւ՝ «Միրտ իմ, սիրտ իմ արմաբան, Մի՞թե վերջդ հնօրյա Չի փակվելու մի անգամ»:

Առաջինը՝ մեր անագորույն ճակատագրի բնութագիրը, երկրորդը՝ անգոր բողոք այդ ճակատագրի դեմ:

Առաջինի մասին նա շատ էր խոսում. աշխարհաքաղաքական այս միջավայրը հայությանն ստիպում է կամ աշխարհի երեսից վերանալ իբրեւ ազգագրական ընդհանրություն, վարչական միավոր, կամ լինել Հյուսիսի հետ, պահպանել այդ ընդհանրությունն ու միավորը՝ իհարկե միշտ ենթակա «Յուրտ հողմերին Հյուսիսի»:

Եվ այսքանը գիտակցելով, անխուսափելիությունն ու այլ տարբերակի անհնարիությունը գիտակցելով՝ հարց էր տալիս՝ «Մի՞թե վերջդ հնօրյա Չի փակվելու մի անգամ»: Ոչ թե տենչում էր թոթափել այդ անխուսափելիությունը, փարել անհնարին տարբերակին, այլ պարզապես, մարդկայնորեն բողոքում էր ճակատագրի դեմ, անհծում էր այն...

***

1973թ. գարնանը ես դոկտորական դիսերտացիա պիտի պաշտպանեի Խաչենի իշխանության մասին: Իբրեւ մեր ինստիտուտի գիտխորհրդի անդամ՝ ներկա էր եղել նախնական խոսք ու զրույցին եւ ասաց. «Առաջին ընդդիմախոսը ես եմ լինելու»:

Շատ էր ոգեւորվել դիսերտացիայի առանցքային խնդրով: Մեր պատմագիտության մեջ ընդունված էր այն տեսակետը, թե հայկական պետականության վերջին բեկորները հօսք են ցնդել թաթար-մոնղոլական տիրապետության հաստատումով: Իսկ ես ապացուցում էի, որ Արցախյան Առանշահիկ իշխանությունը մեր լեռնաստանում գոյություն է ունեցել այդ ենթադրյալ վերացումից հետո եւս, անընդմեջ, մինչեւ մեկիբությունների գոյացումը 15-16-րդ դարերում: Իսկ մեկիբություններն էլ, որ այդ իշխանության մանրատունն էին ու ժառանգորդները, իբրեւ պետական իշխանության յուրահատուկ ձեւ, պահպանվեցին մինչեւ 19-րդ դարի սկիզբը, ռուսական

Էրեբունիում՝ Ֆրանսիայի մշակույթի նախարարության պատվիրակության հետ

Ֆրանսահայ նկարիչ Գառզուի հետ՝ Հայաստանի պատմության թանգարանում

տիրապետության հաստատումը:

Մորուս Ստեփանիչի առողջությունն այդ ժամանակ շատ էր խաթարված. սիրտն իրեն զգացնել էր տալիս ամեն վայրկյան: Նստեց շուրջ 50 էջանոց էլույթ գրեց, չնայած հայտնի էր, որ խոսելիս գրածը մի կողմ է դնելու եւ առաջ է տանելու իր բանավոր անմրցակից ատենախոսությունը: Պաշտպանության օրն առողջական վիճակն ավելի վատ էր: Ասում էին՝ գիշերը սրտի նոպա է ունեցել: Բեյրութից եկած մի սրտաբան անբաժան հետեւում էր եւ գիտխորհրդի նիստն սկսվելուց առաջ կտրական առաջարկեց, որ հրաժարվի էլույթից, մանավանդ, որ այն գրած պատրաստ էր, եւ կարող էին կարդալ ուրիշները:

- Չէ~, խոսողը ես պիտի լինեմ, - հայտարարեց Մորուս Ստեփանիչը: - Էլ ո՞ր օրվա համար ենք ապրել այսքան ժամանակ:

Բժիշկն իրարով անցավ, խեղճացած աղերսեց.

- Պարոն Հասրայան, խղճացեք ձեզի, մի՞թե ինքնական պիտի գնաց նահատակության:

Նա այս զգուշացումն էլ արհամարհեց՝ կատակի տալով:

- Բարեկամս, - ասաց, - մեր ամբողջ

կյանքը եղել է ինքնական նահատակություն: Եվ այն էլ անիմաստ, աննպատակ: Իսկ այսօր Ղարաբաղի պաշտպանությունն է, հասկանո՞ւն ես: Կնահատակվե՞մ: Էհ, թող նահատակվե՞մ: Գոնե նախօրոք գիտեմ՝ ինչի համար:

Գիտե՞ր, որ համալսարանը բացասական կարծիք է տվել դիսերտացիայի վերաբերյալ: Ասում էին՝ նույնիսկ առաջարկություն էլ է եղել, որ դիսերտացիան կարծիքի ուղարկվի Արբեջան: Այս առթիվ էլ ասաց իր խոսքը՝ զայրալից, անզիջում:

Մի կարեւոր գործ սկսելուց, իսկ Արցախ-Ղարաբաղի հարցին անդրադառնալուց առաջ, մենք պետք է լուծած լինե՞նք մեր ներսի թուրքերի հարցը:

«Ներսի թուրքեր» էր կոչում մեր պաշտոնյաներից մինչեւ ստորին օղակները շարված այն ստահակներին, որոնք հոտոտելով՝ ազգայնական տրամադրություններ էին որոնում ամենուրեք, ապա կռվում դրանց դեմ գաղտնի ու աշկարա, կանգ չառնելով ոչ մի միջոցի առաջ:

***

Շուրջ քսան տարի է անցել այն օր-

վանից: Քսան տարի, որի վերջին հինգը՝ Արցախ-Ղարաբաղի համար մղվող իրական ու վճռական պայքարի տարիներ:

Վաղուց մեզ հետ չէ այլևս Մորուս Հասրայանը (վախճանվել է 1979թ.), որ Արցախ-Ղարաբաղի սիրահարն էր, պաշտպանը, նրա դերի ու ճակատագրի խորին խորհուրդի գիտակը: Առաջին անգամ ես նրանից եմ լսել իր հայրենի Այունիքի հերոս Նժդեհի մարգարեական խոսքը մեր լեռնաստանի մասին. «Հայաստանն ինչ ցուցանակի ներքո էլ գտնվի, չի կարող գոյություն ունենալ առանց Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի»:

Ասում էր այս խոսքը, ապա լրացնում. «Այդ երկուսի հետ միասին նա կլինի հարուստ, հզոր, անխոցելի»:

Այս խոսքերից հետո նրա հայացքը օժված էր լինում բարության, երազի, իմաստության շողերով, որոնց միջից շուրթերը մրմնջում էին. «Երանի~ նրանց, որ տեսնելու են այդ իրական հրաշքը: Անպայման~ տեսնելու են»:

1992, հոկտեմբեր, եղվարդ «Ավանգարդ», 26 նոյեմբերի, 1992թ., N93 (11007)

Նմազի տարբերություն

Հնավայրերը, որտեղ պեղումներ է կատարել

Ծիծեռնավանք

Նայրենի եզերք

Ախլարթյան

Էջ 51 | անկողին, նոր տեսակի լավ հագուստ, սամովար, գիրք, թերթ...

Ախլարթյանում դպրոց, թեև ոչ շատ կանոնավոր, բացվում է 1876 թվականից: Մինչ այդ եւ հետագայում ուշիմ մանուկներին դաս էին տալիս գյուղում Ղայալարը, ապա Հասարաթի որդի Ստեփանը, որը Տաթևի վանքի հին դպրոցի վերջին մոնթն է եղել:

Ղարաքիլիսայում (Սիսիանում) բացվեց գյուղական երկրայան ռուսական դպրոց: 1870-ական թվականից գյուղի ունեւոր ընտանիքների զավակները ուղարկվեցին ուսանելու Ղարաքիլիսա եւ Գորիս: Հերթը հասավ Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանին եւ Շուշիի թեմական դպրոց ուղարկելուն: Ճեմարանում սովորեցին եւ 1890-ական թթ. ավարտեցին Ավչյան Մեսրոպը եւ իր եղբոր որդին՝ Հովհաննեսը, գրեթե իրեն տարեկից: Գյուղի առաջին դպրոցում (Բաղունց օթախում) նախ դաս է տալիս բռնակրթի ուսուցիչ: Մեկ-երկու տարի հետո 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, երբ Կարսը գրավում են, ուսուցիչը, իր աշակերտներին նաեւ «ռուսերեն» պարել է

սովորեցնում, ի պատիվ հաղթանակի: Սակայն իսկական դպրոցը իր շենքով եկեղեցու զավիթում, քարահունջեցի Ծատուրով մեծահարուստի օգնությամբ, շենք է շինվում 1890-ին, եւ ուսուցիչ է հրավիրվում լոռեցի Տեր-Ավանեսը: Երկու տարի հետո, 1892թ., երբ խուլերայից նրա երկու զավակը մեռնում են, հեռանում է, եւ նրան մեկ տարի փոխարինում է ուսանող Հովհաննես Ավչյանը: 1894-95թթ. ուսուցիչ է լինում Գողթանի Տանակերտ գյուղից Արշակ Հայրապետյանը, հաջորդ տարին՝ նույն գյուղացի Երվանդ Սարգսյանը, 1896 թվականից մինչեւ 1909թ. վաստակավոր մանկավարժ, իմ եւ բոլոր եղբայրներիս, քույրերիս, որդուս եւ շատ շատերիս ուսուցիչ՝

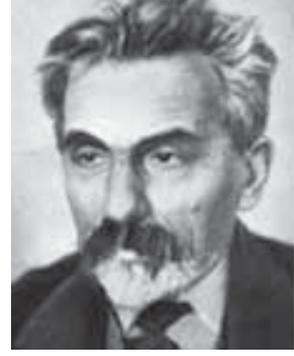
դարձյալ Հովհաննես Ավչյանը: Այնուհետեւ չորս տարի գյուղը զրկվում է դպրոցից: Այդ սեւ հիշատակն է գյուղի ուժեղ, ունեւոր վաշխառուների: Պետք է հիշեցնել, որ Բռնակրթի, Մագրայի նման բորբոքվել էր ուղղակի դասակարգային պայքար, հողը վերաբաժանելու, վաշխառուներին սանձահարելու, անիրավ շահագործումների եւ դպրոց բանալու հարցերի շուրջը: Բաքվում ստեղծվել էր կայուն առաջավոր, երիտասարդ բանվորական սերունդ նաեւ ախլարթյանցիներից: Նշանավոր եւ աչքի ընկած երիտասարդ բանվորներից եւ ծառայողներից հիշման արժանի են Աղասյան Ղեկին, ծնված 1878թ., հարած բան-

Ուսուցիչներ

Աշակերտել է հայագիտության մեծերին

ԼԵՈՆ (ՄԻԿԱԵԼ ԲԱԽՏԻԱՆՅԱՆ)
(1860-1932թթ.)
Պատմաբան, հրապարակախոս, գրող, գրականագետ, պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ գիտության եւ արվեստի ինստիտուտի իսկական անդամ:

ՆԻԿՈՒՊԱՅՈՒ ՄԻԱՆ
(1864-1934թթ.)
Արեւելագետ, հայագետ, լեզվաբան, ակադեմիկոս, Պետերբուրգի համալսարանի հայագիտության

ՄԱՆՈՒԿ ԱՔԵՂՅԱՆ
(1865-1944թթ.)
Բանագետ, լեզվաբան, գրականագետ, բառարանագետ, պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս:

ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆՅԱՆ
(1873-1952թթ.)
Պատմաբան, բանասեր, աղբյուրագետ, պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս:

Ավանի սբ Աստվածածին եկեղեցի (Կաթողիկե, Ծիրանավոր)

Սիսիան, Ջորաքարեր (Ջորաց քարեր, Ցից քարեր)

Մորուս Հասարթյանը եւ Բորիս Պիոպրովսկին Կարմիր բլուրում

Մորուս Հասարթյանը Պալմիրում

Աղիզու, VI դարի մահարձան

Լորիկ Իշխանի խաչը Լոր գյուղում

Վորական, սոցիալ-դեմոկրատական շարժման, մեխանիկ Դավթյան Իսա- ջանը («քնածը», բայց ամենից արթու- նը, ծնված 1873թ.), Բարսամենց Ենոքը, ծնված 1869թ. (հորատող վարպետ), Քա- զոենց Բալասանը, ծնված 1866թ. (գյուղա- ցի առաջին մեխանիկը), Սաքանենց Պե- տին, ծնված 1879թ., Մուրադենց Բախշին, ծնված 1878թ. (գրասեն. ծառայող), Տե- ր-հաչատրյան Ֆեդայ Աղաջանը: Ապա գա- լիս է բանվոր-ծառայողների ավելի ակտիվ երկրորդ սերունդը. Ֆռանգուլյան Սուրեն, Պապիկյան Արտեմ, Ավչյան Բողդան, Հաս- րաթյան Քրիստափոր, Մովսեսյան Ջավադ, Վարդանյան Սուլթան, Գաբրիելը եւ այլք: Սրանց հաջորդում է երրորդ սերունդը:

1885-1895թթ. ծնվածներից, որոնց միասին ստեղծած հայրենակցական միությունը նյութական եւ բարոյական մեծ օգնություն էր ցուցաբերում գյուղին: Գյուղում եւս կա- յին ակտիվ ըմբոստ մարդիկ, Տոռմանի Ակոբջանը, Աթու Աղաջանը, Տերտերենց Սերգեյը, Միրզո Դային եւ այլք: Բաքվում դաստիարակված այս սերունդը, որի մեջ էին եւ մի քանի մտավորականներ, ակտիվ մասնակցություն ունեցավ բանվորական շարժմանը, ոմանք եւ ազգային շարժում- ներին: Ամենից ծանրը գյուղացիների առողջապահության վիճակն էր, ծաղիկը, բուկուռուցները, կարմրուկը եւ այլ հիվան- դություններ հնձում էին երեխաների մի

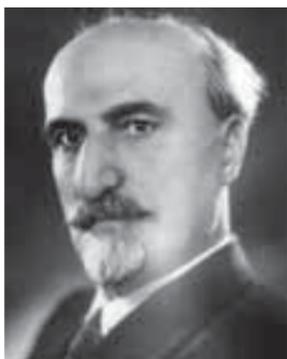
զգալի մասին: Մեծահասակների թշնամին թոքերի բորբոքումն էր (սաքիլջանը) եւ այլ ցավեր, որոնց ամունը չգիտեին: Վատ չի լինի մի քանի թվեր բերենք: Նախ հիշենք, որ 1886թ. գյուղում ունեւր 110 տնտեսու- թյուն՝ 1088 շնչով: 1897թ. մարդահամա- րին գրանցված էր 106 տուն՝ 1146 շնչով (594 արակ., 552 իգ.), ընտանիքի միջինը՝ 11 շունչ: Տասը տարում ինչո՞ւ է պակա- սել: Բաժանված տները երկար տարիներ չէին նշում ցուցակում, որպեսզի տան վրա եկած «թովջին» ըստ ծխի, պակաս լինի: Այդ ժամանակ գյուղը երեւի 160 ընտանի- քից պակաս չի եղել: Սիս մի քանի թվեր. 1885-ին - 23 ծնունդ, 7 մահ, 7 պսակ,

1886թ. 29 ծնունդ (21 արական, 8 իգա- կան), 8 մահ, 9 պսակ, 1889-ին - 38 ծն. (27 արական, 11 իգա- կան), 4 մահ, 3 պսակ, 1890-ին - 31 ծն., 5 մահ, 10 պսակ, 1891- ին - 21 ծնունդ, 5 մահ, 18 պսակ: Այս 1891 թվականի համար գյուղի ծեր Քարի քահանան թախծությամբ գրում է. «1891 թվ. Ախլաթյան գյուղում հանգուցյալ եղավ 83-ութամասուն եւ երեք երեխա, մեկ ամսացի մինչի հինգ ամաց»: Այս կոտորա- ծը հազիվ թե միայն ծաղիկը եղած լիներ: 1892թ. 30 ծնունդ, 9 պսակ: Սա մեծ խո- լերայի տարին էր (10 տարի դրանից առաջ

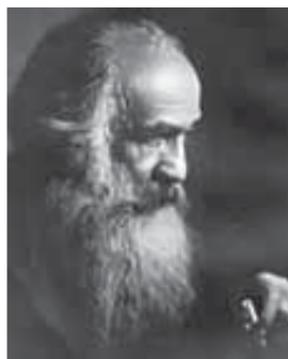
էջ 56

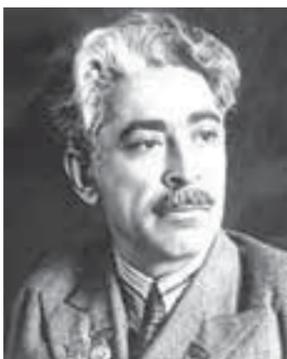
Հրաչյա Աճառյան (1876-1953թթ.)
Լեզվաբան, բանասեր, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, Փարիզի լեզվաբանական ընկերության անդամ, Չեխոսլովակիայի արեւելագիտական ինստիտու- տի գիտական բաժնի թղթա- կից-անդամ, հայագիտության մի շարք ճյուղերի հիմնադիր:

Արսեն Տերտերյան (1882-1953թթ.)
Գրականագետ-քննադատ, ՀԽՍՀ գիտության վաստակա- վոր գործիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրո- ֆեսոր, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս:

Հովսեփ Օրբելի (1887-1961թթ.)
Արեւելագետ, հնագետ, հասա- րակական գործիչ եւ գիտու- թյան կազմակերպիչ, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս եւ առաջին պրե- զիդենտ:

ՍԱՍԵՂ ՎՈՒՐՅԱՆ (1906-1956թթ.)
Ադրբեջանի ժողովրդական բանաստեղծ, դրամատուրգ, հասարակական գործիչ, Ադրբեջանի վաստակավոր գործիչ, Ադրբեջանի ԳԱ ակադեմիկոս, Ադրբեջանի նոր բանաստեղծական դպրոցի հիմնադիր
... Գլուխ եմ խոնարհում հայ ազգի առաջ՝ նրա համար, որ ծեր Կովկասին Սայաթ-Նովա է պարգեւել, բայց նաեւ նրա համար, որ տվել է Սայաթ-Նովայի այնպիսի մեկնաբան, ինչպիսին Մորուս Հասարթյանն է:

Տայրենի եզերք

Ախլարթյան

Էջ 55 Էլ եղել էր մեծ սովի տարի՝ ահագին զոհեր տարած):

Այդ խուլերայի տարին գյուղում մահացել է 44 մարդ, որից միայն 37 հոգի խուլերայից: Հունվարից մինչև մայիսը մահացել է 4 մարդ: Հունիս-հուլիսին խուլերայից՝ 10 մարդ, օգոստոսի 2-ին՝ 5 մարդ, օգոստոսի 4-ին՝ 7 մարդ, 8-ին՝ 2, 10-ին՝ 3, 12-ին՝ 2, 14-ին՝ 3, 17-ին՝ 2, 21-26-ը՝ 3, ընդամենը՝ 37 մարդ: Սեպտեմբեր- դեկտեմբերին 3 մահ է եղել:

Օրումեջ եղած մահացությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես չհամալրվ վտանգը՝ վարակվել են եւ մեկ ու կես, երկու օր դիմացել:

1894թ. քահանան արձանագրում է. «ծնունդը շատ է եղել՝ 25 հոգի, բայց համազույգալ են եղել»:

1895թ. - 31 ծնունդ, 2 մահ, 15 պսակ, 1897 թվին՝ 27 ծնունդ (18 տղա, 9 աղջիկ), 6 պսակ, 6 մահ, գումարած 17 վախճանյալ մանկունք», այսինքն՝ 23 մահացություն:

Ոչ պակաս սարսափելի մահացության տարիներ էին 1905-1907 թվականները, եւս մանուկների կոտորած էր ծաղիկից եւ այլ տարափոխիկ հիվանդություններից:

Իհարկե ավելի սարսափելին 1918-21 թվականներն էին, ծանր տարիներ էին, գաղթականություն, սով, կռիվներ, զոհեր, տիֆ եւ այլ հիվանդություններ: Մահը էժանացել էր այդ տարիներին:

Այնուամենայնիվ գյուղը չէր մաշվում եւ պայքարում էր մահի դեմ բնական անխափան ծնունդով: Գյուղում մալարիան, տեղը (այն ժամանակներում առանց բուժումների), ծանր աշխատանքը, ոչ ընտիր ջուրը չէին թողնում, որ մարդիկ երկար ապրեն: Իմ ժամանակի մարդկանցից երկար ապրել են տղամարդկանցից միայն մի քանի

հոգի, այն էլ ոչ ավելի, քան 90-100 տարի. Պետրոս ամին, իր որդի Խաչատուրը, Ավանոնց Ջավադը, Գել-Ուսեփը, Յախշի քեռին եւ այլք:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը, քաղաքացիական եւ ազգամիջյան կռիվները եւս մի քանի տասնյակ զոհ պահանջեցին նաեւ Ախլարթյանից:

Հայրենական մեծ պատերազմի ավելի շատ հերոսական զոհերի ոգեկոչման օրն է այսօր:

Ծաղիկ հասակի երիտասարդների այդ քանակազին զոհերը հաջորդեցին տասը

տարի առաջ գյուղի կրած բնական ավերիչ աղետի մոտ 100 զոհերին, եւ նախորդեցին Աշխաբաղում պատահած նույնպես բնական աղետի մի քանի տասնյակ զոհերին:

Այդպես է մարդկային կյանքի օրենքը, միայն երբեմն մեկին շատ է բաժին ընկնում, մեկին պակաս:

Բայց այնպես, ինչպես սովի դեմ կռվում են աշխատանքով, ցորենի հասկով, այնպես էլ մահվան դեմ կռվում են դարձյալ աշխատանքով եւ ծնունդով:

